

1

XISKUAMA K'Í RA XÓRÍ

NAKJÉÉ

UNIVERSITY OF
NEW MEXICO

Se agradece a la Comisión Nacional de Derechos Humanos
y a la Cuarta Visitadora General,
Mtra. María Eréndira Cruzvillegas Fuentes
por su colaboración para las ilustraciones de la primera página.

Nu yo Jñatjо/Jñatrјо ne dyeb'е nge ne zak'i, ma
xat'i yo trjó'ó nge ma tee, ngek'ua pës'ëji o b'ipji
ngichëjnë kja tr'éé, ngek'ua najo me ra ñe dyeb'ë
ñe yo juama ra tr'uní najoo yo trjó'ó.

BAJA
CALIFORNIA

SONORA

CHIHUAHUA

COAHUILA

BAJA
CALIFORNIA
SUR

SINALOA

DURANGO

ZACATECAS

AGUASCALIENTES

NAYARIT

JALISCO

MICHOACÁN

COLIMA

NUEVO LEÓN

TAMAULIPAS

SAN LUIS
POTOSÍ

GUANAJUATO

QUERÉTARO

HIDALGO

ESTADO
DE MÉXICO

MORELOS

TLAXCALA

PUEBLA

GUERRERO

VERACRUZ

OAXACA

TABASCO

CHIAPAS

YUCATÁN

QUINTANA
ROO

CAMPECHE

Otto Granados Roldán
SECRETARIO DE EDUCACIÓN PÚBLICA

Javier Treviño Cantú
SUBSECRETARIO DE EDUCACIÓN BÁSICA

Rosalinda Morales Garza
DIRECTORA GENERAL DE EDUCACIÓN INDÍGENA

Alicia Xochitl Olvera Rosas
DIRECCIÓN DE EDUCACIÓN BÁSICA

Édgar Yesid Sierra Soler
DIRECCIÓN PARA EL FORTALECIMIENTO Y DESARROLLO
PROFESIONAL DE DOCENTES DE EDUCACIÓN INDÍGENA

Lucía Tepole Ortega
DIRECCIÓN PARA EL DESARROLLO Y FORTALECIMIENTO
DE LAS LENGUAS INDÍGENAS

Erika Pérez Moya
DIRECCIÓN DE APOYOS EDUCATIVOS

COORDINACIÓN GENERAL:
Rosalinda Morales Garza

DIRECCIÓN ACADÉMICA
Alicia Xochitl Olvera Rosas

AUTORÍA:
Gustavo Rodríguez Huerta
Bonifacia Cid Martínez
Jovita López Sánchez
Adolfo Vázquez González
Emiliano Doroteo Vázquez
José Ramírez Márquez
Ismael Moreno Cruz
Pedro Padilla Hernández

COORDINACIÓN EDITORIAL:
Erika Pérez Moya
Gabriela Guadalupe Córdova Córtes

CONCEPTO GRÁFICO:
Artes de México y del Mundo S.A de C.V

ILUSTRACIÓN DE LA PRIMERA PÁGINA:
Miguel Ángel Gómez Pérez

SERVICIOS EDITORIALES:
Sociedad para el Desarrollo Educativo
Prospectiva S.A de C.V

FORMACIÓN:
Loredana Colombo

ILUSTRACIÓN:
Laura Mancilla (coordinación), Víctor Hugo Rojas,
Egnar García, Pamela Ocampo, Carlos Álvarez,
Guillermo Campanur, Le Yad, José de Santiago
Bernardo Zavaleta Pérez, Edaín Arguijo

FOTOGRAFÍA:
Josh S. Jackson (portada).
Banco de imágenes Shutterstock.

© Dirección General de Educación Indígena
Avenida Universidad 1200, piso 6,
cuadrante 10, ala sur,
Col. Xoco, C.P. 03330, Benito Juárez,
Ciudad de México.

Primera edición, 2018.
ISBN: 978-607-8456-75-8

Impreso en México.
Distribución gratuita.
Prohibida su venta.

Reservados todos los derechos. Se prohíbe la
reproducción total o parcial de esta obra por
cualquier medio electrónico o mecánico sin
consentimiento previo y por escrito del titular
de los derechos.

JÑATJO JÑATRJO

XISKUAMA K'Í RA XÓRÍ

NAKJÉÉ

TRJUU NE XÓNTRI

TRJUU NE NGUNXORÍ

KJÉÉ

JMURÍ

JÑIÑI

TR'A JÑIÑI

JUNS'IBA
JA RI CHOTR'I

Yo pés'i ne xiskuama **7**

¿Ja ga kja in xiskuama jmuri jña? **8**

In jñaa jñatrjo **9**

1.

Ri xits'i kjo ngezgó ñe ri zenguats'iji **13**

2.

I dyoji ñe k'o ri dyokojme **27**

3.

K'o ri siji **43**

4.

I jñiñigó ñe k'o kjaa a manu **57**

5.

Yo pjiño **71**

6.

Yo dyoxí kja i jñiñigó **85**

7.

Yo b'ezhe kja i jñiñigó ñe k'o n'año jñiñi **99**

8.

Yo mbaxkjua kja in jñijñi **115**

9.

B'ezhe ñe tr'eñe jña jñatrjo **131**

Dyoki yo b'ink'ua **145**

¿JA GA KJA IN XISKUAMA JMURÍ JÑA?

Na joo bi enje kja in xiskuama Jñatjo/Jñatrjo.

Kja in xiskuama jmuriñña ri chótrí yo kis'i jmicha ma ri pjirí ko na jmurxóntrí b'épji. Nu yo jmicha ra xits'i ja gi pépjí, k'o naja k'o yeje in dyojui. Xi ra xits'iji nu k'o ri xórpí ne jñaa kja in jniñi: Nu jñaa k'i ri ñatrjo o ri dyopjí.

Ne jmicha mamí k'i ri pjéchi ri ñaa ñe ri p'ara nu k'o pjé xits'i.

Ne jmicha mamí k'i ri pjéchi ri opjí naa jña o in chjuu.

Mamí b'épji k'i ri tsjaa ko in dyojui: xórpí yo ñaji o kompí in b'épji nge k'ua ra jogí.

B'épji k'o ra tsja ko jñii in dyojui.

B'épji k'o yepe kjaji, ngek'ua ra zézhi k'i p'ara.

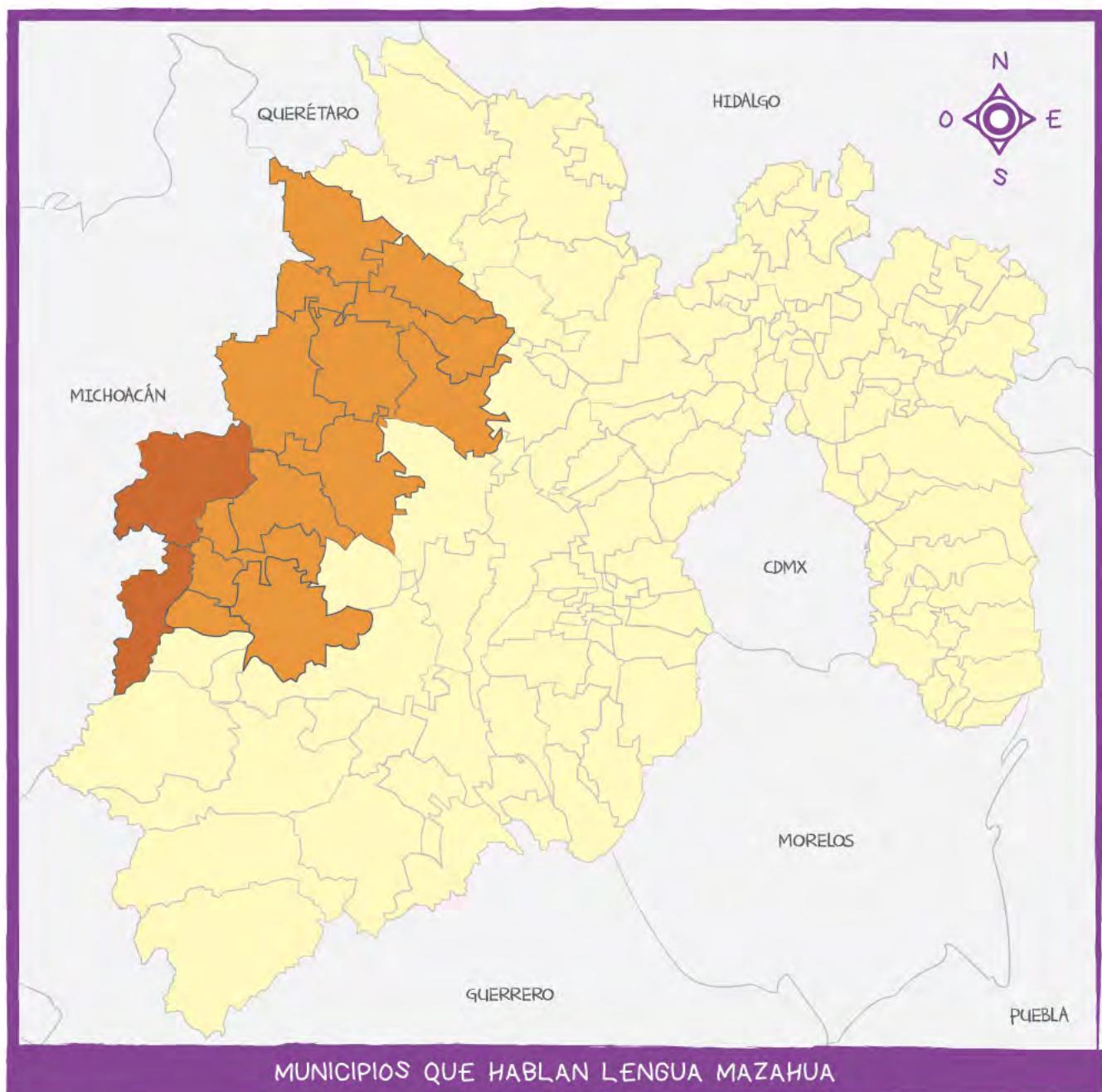
B'épji k'i ra kompí ko in dyojme k'o nakjéé ñe yekjéé

B'épji k'o dyoki b'inkua

IN JÑAA JÑATRJO

K'o rí pjéchi: Ri tótr'í k'o kja a manu nu ja ga ñaji ne jñaa kja in jñiñi.

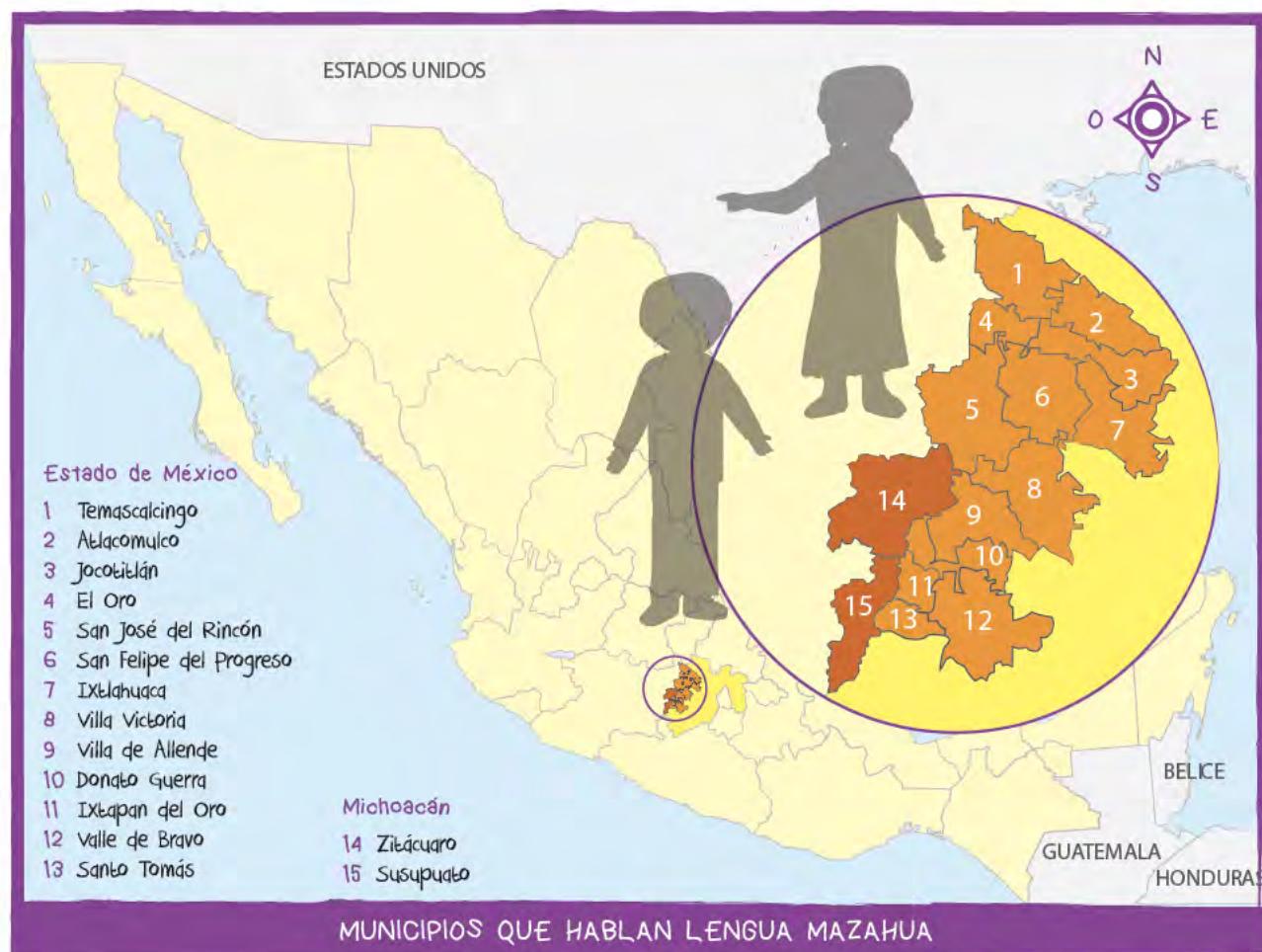
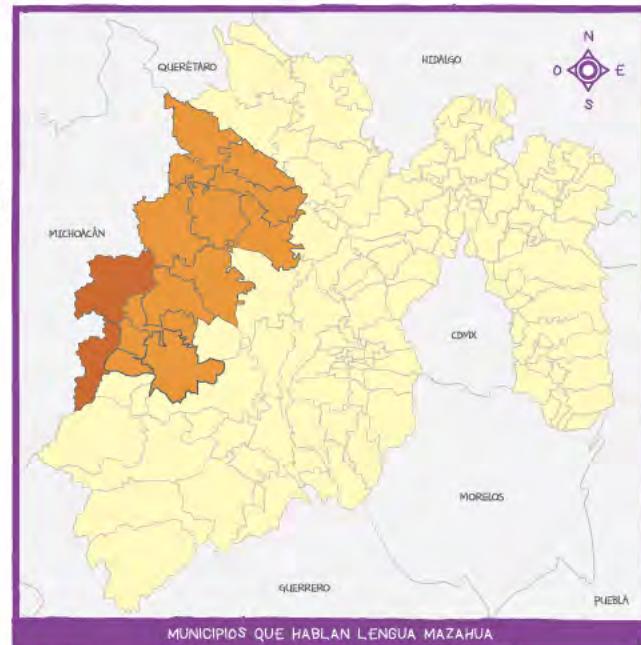

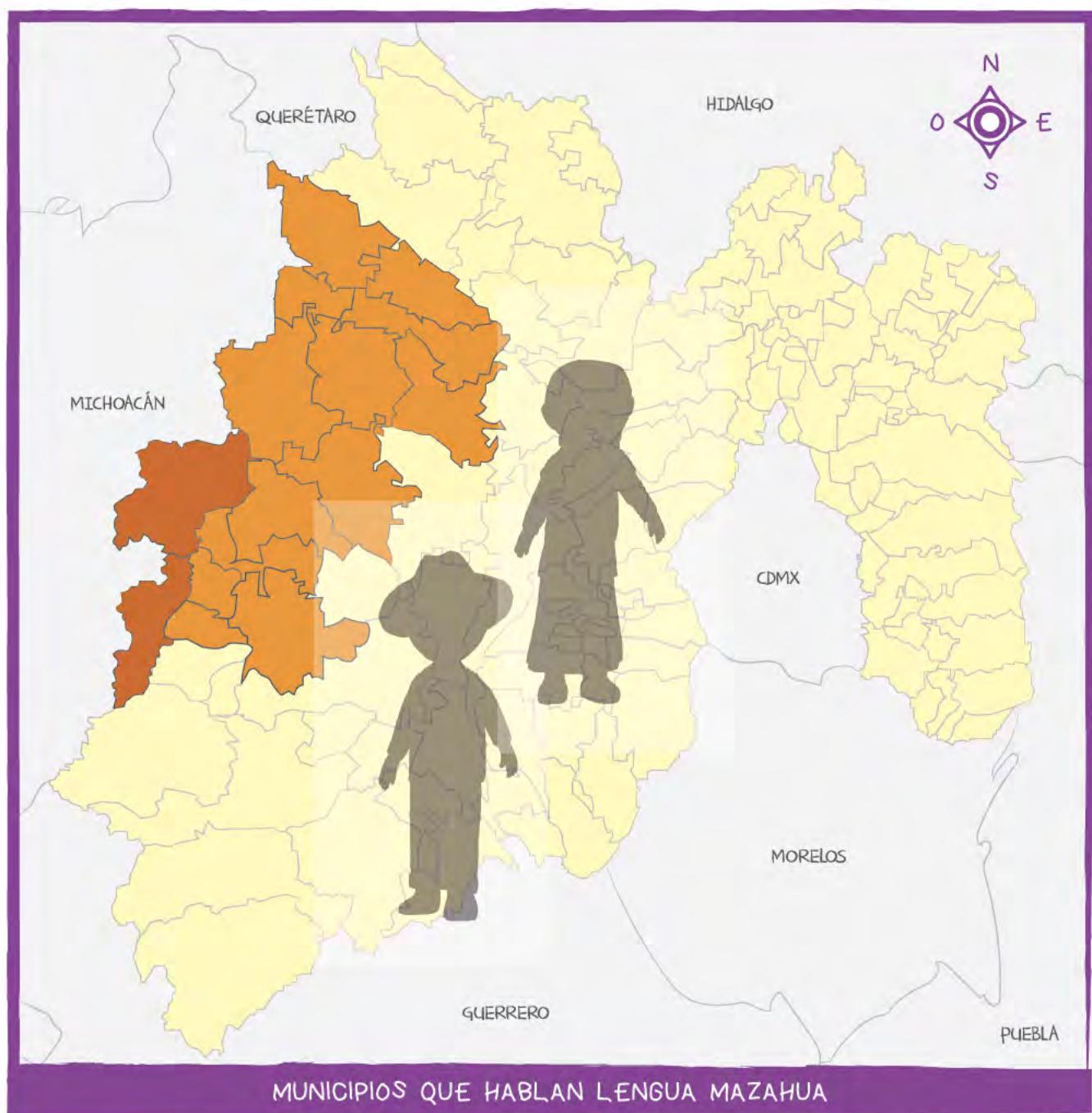

Dyērē ni xómpīte

Ne jñaa kja in jñiñi ni
chjuy Jñatjo/Jñatrjo.

Ñaji kja yo n'añu jñiñi
kja ni ts'ibonru
Jñanra yo jyaxjomí:

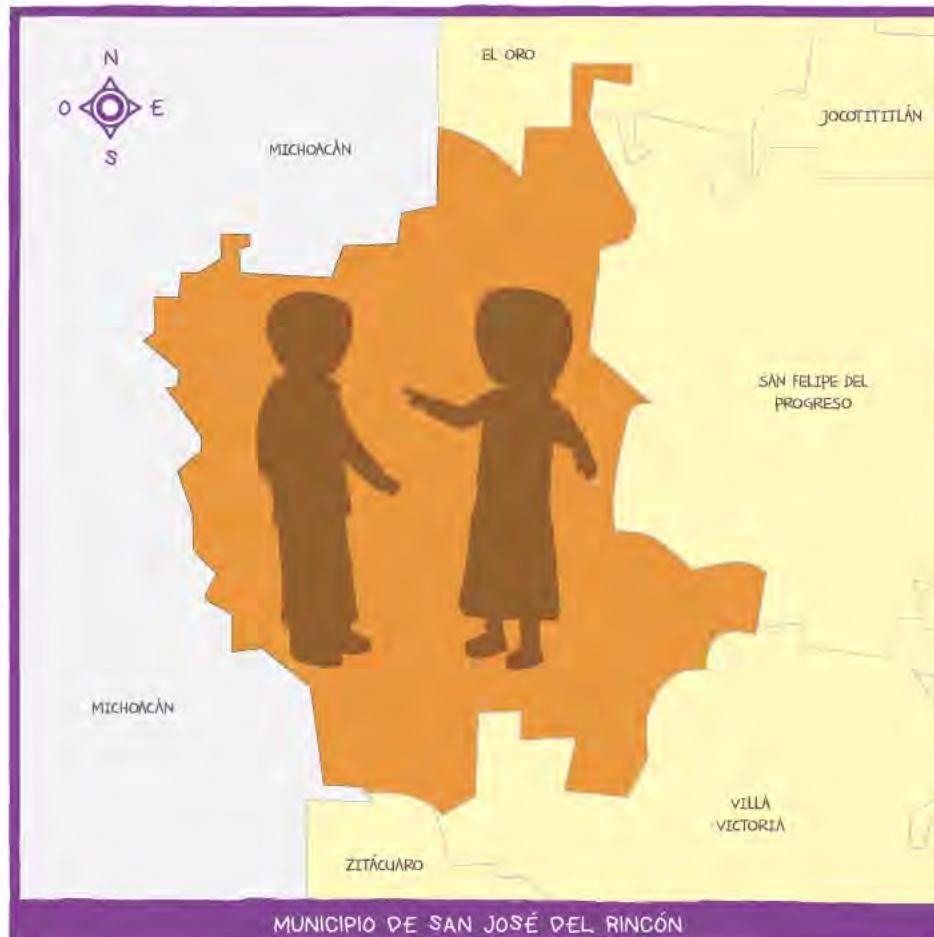

Dyokī na jmicha ts'itr'i ñe na ts'ixutr'i kja ri
chjintr'i kja yo ñii jniñi nu jango ñaaji jñatrjo.

Dyérë ni xómpite

Nreze mi jingua, in jñagójme ñaaji a B'onro. Ñaji a manu n'año jniñi kja in ts'ib'onro. In jñagójme me ni mubi jak'o pés'i k'o n'año jñaa kja ne B'onro ñe kja ne xoñijomí. Ni mubi ra ñaaji in jñaji ngek'ua ra sóó ra zoji ñe ra jmurmëji ko in dyozi ñe k'o nre jobi.

Dyérë yo trjuunuyo jniñi nu ja ga ñaaji ni jñaa.

Chótr'i kja yo jyaxjomí yo jniñi jango ñaaji nu jñaa jñatrjo.

Tsotr'i ko na xinch'i nu trjuu i ñii jniñi jak'o i menzumí.

Dyokí na jmicha ts'itr'i ñe na ts'ixutr'i kja ri chjíntr'i kja yo ñii jniñi nu jango ñaaji jñatrjo.

1. RA XITS'I KJO NGEZGÓ ÑE RI ZENGUATS'ÍJI

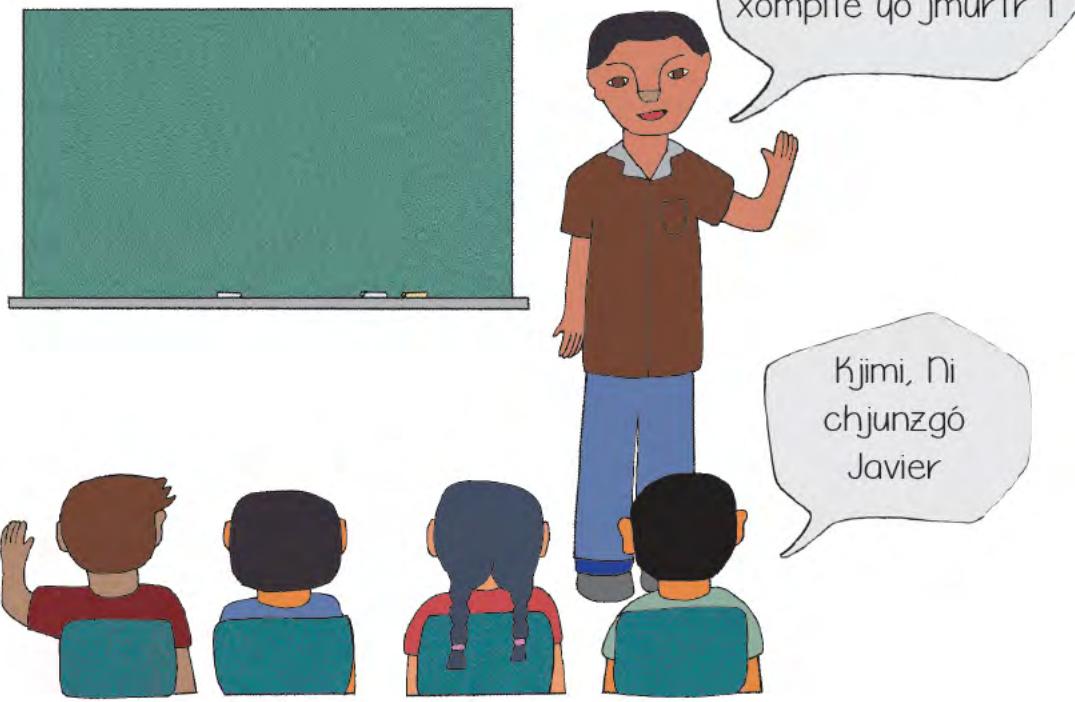
K'o rí pjéchi: Zéngua, ri xits'i kjo ngezgó ñe ri enzhe

Dyérë jaga zenguatsi in xómpite:

Dyérë ñe yepe

Chékë yo jmicha:

Dyérë ñe yepe

Yaxi na ngronsi X, nu kjo nge k'o ra zenguate "Kjimi"

K'o ra tsjaa: Xorpri ri zenguateji in dyoji

Xorpī ri zéngua in dyoju

Dyérë ñe yepe yo nchjuyu:
PECHI, XUBA, LITO, CHIKA

Chëkë yo jmicha:

Dyérë ñe yepe

Ri jñunsí in chjuu ja k'o b'ezhi ñe xorpī yo zenguateji

- Kjimi, ni chjunzgó _____
- Kjimi, ni chjunzgó _____
- Kjimi ni chjunzgó _____

K'o ra tsjaa: Xorpī zenguateji in dyoji

Chëkë yo jmicha:

Angeze ni chjuu

Ni chjunk'e

Ni chjunzgó

Angeze ni chjuu

Dyérë ñe yepe.

Jñunsï in chjuu ñe o trjuu in dyoji k'o ts'ijñaa a xojñi.

-Kjimi, ni chjunzgó _____. - Kjimi, in chjunzgó _____.

-Kjimi, Angeze ni chjuu _____. -Angeze ni chjuu _____.

Dyérë ñe yepe.

K'o ra tsjaa: Xorpí yo jñaji: "Angeze ni chjuu", "ni chjunsk'e". "ni chjunzgó" in dyoji.

Tsa na b'epji k'o ri yepe.

Ni chjunzgó

Tsjimbí k'o na yaxi ne jña "Ni chjunzgó" k'o pëbi k'e:

Ni chjunzgó

Dyérë ñe yepe.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'e jña "Kjimi. Ni chjunzgó" k'o in dyoji.

Chékë ne jmicha ñe ri jñunsí in chjuu ñe o trjuu na in dyoju:

Xorpí k'o
in dyoju
ñe jñabi
k'o in
chju ge.

Chékë ne jmicha:

Yaxí na ngronsi, X, yo jmicha janko yo ntee zenguateji.

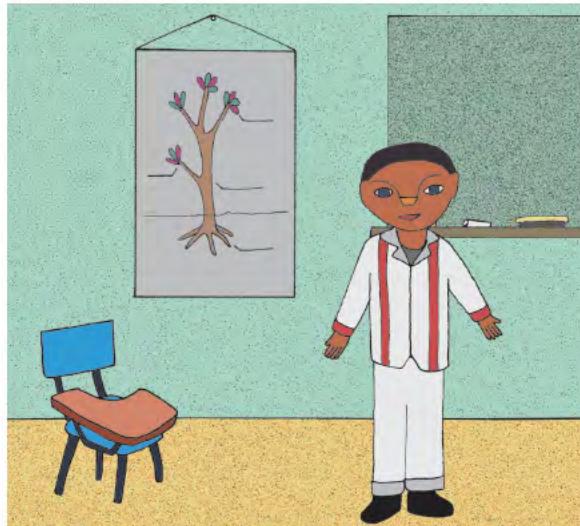
K'o ra tsjaa: Xorpí yo jñaa: "Kjimi. Ni chjunzgó"; "Kjimi. Ni Chjunsk 'e ";
"Kjimi. Ni chjuu", "Kjimi. Ni chjuu", k'o in dyoji.

Dyérë ñe yepe nu zenguate i xómpïte:

-Kjimi. Ni Chjunzgó_____ . Ngezgó
ri xómpïte ne jmurr 'i.

Chékë yo jmicha:

Angeze pés'i ñanto kjéé

Nutsk 'e i pés'i jñincho kjéé

Nuzgó ri pés'i ñanto kjéé

Angeze pés'i dyéch'a kjéé

Dyérë ñe yepe.

Yaxí na ngronsi , X, k'e jmicha k'i paa kja ne jña "ri pés'i".

Jñunsï ne ts'ijñaa k'o ba egua:

-Kjimi. Ni chjunzgó _____.

Ri pés'i _____ kjéé.

Dyérë ñe yepe yo pezhe:

Otrjo	Naja 1	Yeje 2	Jñii 3	Nziyo 4	Ts'ich'a 5
Ñanto 6	Yencho 7	Jñincho 8	Nzincho 9	Dyéch'a 10	
Dyéch'a Naja 11	Dyéch'a Yeje 12	Dyéch'a Jñii 13	Dyéch'a Nziyo 14	Dyéch'a Ts'ich'a 15	
Dyéch'a Ñanto 16	Dyéch'a Yencho 17	Dyéch'a Jñincho 18	Dyéch'a Nzincho 19	Dyote 20	

Jñunsï ñe tsjapï k'o jña:

-Kjimi. ¿Janzi kjéé i pés'i? Ri pés'i _____ kjéé -Ri pés'i _____.

-Kjimi. ¿Janzi kjéé i pés'i? Ri pés'i _____ Kjéé -Ri pés'i _____.

-Kjimi. ¿Janzi kjéé i pé'si? Ri pés'i _____ Kjéé -Ri pés'i _____.

Dyérë ñe yepe.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o zenguate ñe k'o jñaa k'o kjéé in dyoji.

Chékē ne jmicha ñe
jñunsí i chjuu:

Xorí ñe xorpi
yo trjuu k'o ba
enkua Tab'atrji,
Kotr'i, Mbaro,
Jyapji.

Xorpi k'o i dyojui k'o jñanji k'o ba enkua:

"-Kjimi. Ni chjunzgó Guillermo. Ri menzumi a Mbaro.

Jñunsí k'e jñaa k'i ba enkua.

-Kjimi. Ni chjunzgó _____. Ri menzumi _____."

Yaxí na ngrosi, X, k'o yaxí k'o o trjuu kja in menzumíge, nu jñaa jñatrjo tr'áyaxí
Mazahua/Jñatrjo, k'o tr'áyaxí.

a	ä	b	b'	ch	chj	ch'	d	dy	e	ë	é	e
g	i	í	í	í	j	jm	jn	jñ	jy	k	kj	k'
l	m	mb	mp	m'	n	nch	nd	ng	nr	nz	nhz	n'
ñ	ñ'	o	ó	ó	p	pj	p'	s	t	tj	tr	tr'
trj	ts	ts'	tsj	t'	u	u	x	y	z	zh		

K'o ra tsjaa: Xorpi nu jñaa "Kjimi. Ni chjunzgó _____.
Ri menzumi _____", k'o in dyoji.

Dyërë, yepe ñe tsjimbï k'o ni chjëbi.

Angeze pés'i ñanto kjéé

Angeze pés'i dyóte kjéé

Yaxi na ngronsi, X, k'e ts'itr'i k'i pés'i na punkji kjéé.

Xorpï k'o i dyoji ne xorï k'o ba enkua.

-Juan: Kjimi. Ni chjunzgó Juan

-María: Kjimi. ¿Ja in menzumïge?

-Juan: Nuzgó ri menzumïgo a Jñiñi Jyapji.

-María: ¿Janzi kjéé i pés 'i

-Juana: Ri pés 'i yencho kjéé.

Dyokï yo yaxi ni yee i jñaa ñe opji in chjuyu ñe na zenguate

K'o ra tsjaa: Xorpï yo jñaa k'o kjéé k'o in dyoji ñe ñëd'ë k'o ts'inte a tr'ápale

Dyérë ñe yepe ne jñaa. K'í ónk'íji ñe xorpí k'o in dyoju nu jñaa:

JA MAMA K'O JÑAA

- Juan: Kjimi. Ni chjunzgó Juan
- María: Kjimi. ¿Ja i menzumíge?
- Juan: Nuzgó i menzumi a Konsio
- Pareje -María: ¿Janzi kjéé i pés'i?
- Juan: Ri pes'i yencho kjéé

JÑUS'I K'O ONK'I

- _____; Kjimi. Ni chjunzgó _____
- _____; Kjimi. ¿Ja i menzumíge?
- _____; Nuzgó i menzumi a _____
- _____; ¿Janzi kjéé i pés'i?
- _____; Ri pes'i _____ kjéé

Dyok'í k'o ts'íji ka ngïnsibi ñe chjentrí kja ne xiskuama.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o in dyoji yo jñaa. "¿Ja in menzumi?"; "¿Janzi kjéé in pés'i?"

Chékë k'o jmicha:

¿Pjé ni
chjunsk 'e?

¿Pjé ni chjunsk'e?

¿Ja in
menzumäge?

¿Ja in menzumäge?

¿Janzi kjéé
in pés'i?

¿Janzi kjéé in pés'i?

Dyérë ñe yepe.

Yaxi na ngronsi, X, k'e jmicha k'i paa kja ne dyonii. "¿Pjé ni chjunsk'e?"

Xorpí k'o in dyoji k'e jñaa k'i ba enkua.

¿Pjé ni
chjunsk'e?

-Juan: Kjimi:

-María: kjimi. ¿Pjé ni chjunsk'e?

-Juan: Ni chjunzgó Juan. Nutsk'e
¿pjé ni chjunsk'e?

-María: Ni chjunzgó María

-Juan: Ri menzumi a Konsio Pareje.
Nutsk'e ¿Ja i menzumäge?

-María: Nuzgó ri menzumi a Togi
¿Janzi kjéé i pés'i Juan?

-Juan: Ri pés'i yencho kjéé. Nutsk'e
¿janzi kjéé i pés'i María?

-María: Ri pés'i ñanto kjéé.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o in dyoji yo jñaa: "¿Pjé ni chjunsk'e?"; "¿Ja i
menzumäge?"; "¿Janzi kjéé i pés'i?"

Chékë ne jmicha:

¡Ra chjéji!

iRa chéjil

¡Jaa ra chjéji!

iJaa ra
chjéjil

¡maxa!

iMaxal

Dyérë ñe yepe:

Yaxi na ngronsi, X, ne jmicha k'a néd'ë k'e enhete. "¡Jaa ra chjéji!"

Xorpí k'o in dyozi ne jñaa. Ts'otr'i k'e jñaa. "¡Ri mëgo!":

-Juan: kjimi.

-María: kjimi. ¿Pjé ni chjunsk 'e?

-Juan: Ni chjunzgó Xuba. Nutsk 'e

¿Pjé ni chjunsk 'e? Ni Chjunzgó María

-María: Ri Mëgo Juan.

-Juan: Ri mëgo María. Ri menzumí a Tógi.

Nutsk 'e ¿Ja i menzumí?

-María: Ri menzumí a Jyapjí.

¿Janzi kjéé i pés 'i Juan?

-Juan: Ri pés 'i yencho kjéé .

Nutsk 'e ¿Janzi kjéé i pés i María?

-María: Ri pés 'i ñanto kjéé. ¡Jaa ra chjéji Juan!.

-Juan: ¡Ra chjéji María!

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o in dyozi yo jñaa: "¿¡Ri mëgo!; ja ra chjéjil; ¡ra chjéjil;
¡maxa!"

EDYITS'E

Dyérë ñe yepé ne jñaa. K'í ónk'íji ñe xorpi k'o in dyoju nu jñaa:

JÑUNS'T K'O ONK'I

- _____ : Kjimi
- _____ : Kjimi. ¿Pjé ni chjunsk'e?
- _____ : Ni chjunzgó _____. Nutsk'e
¿Pjé ni chjunsk'e?
- _____ : Ri mëgo _____. Ni
Chjunzgó _____.
- _____ : Me ri mëgo _____. Ri
menzumí a _____.
Nutsk'e ¿Ja i menzumi?
- _____ : Ngezgó ri menzumí
_____. ¿Janzi kjéé i pés'i
_____ ? - _____ : Ri pés'i ____ kjéé.
Nutsk'e ¿Janzi kjéé i pés'i _____ ?
- _____ : Ri pés'i ____ kjéé. ¡Ra cheji
_____ !
- _____ ¡Ra cheji _____ !

JA MAMA K'O JÑAA

- Juan: Kjimi.
- María: Kjimi. ¿Pjé ni chjunsk'e?
- Juan: Ni chjunzgó. Nutsk'e ¿Pjé ni chjunsk'e?
- María: Ri mëgo Juan. Ni Chjunzgó María
- Juan: Me ri mëgo María. Ri menzumí a San Marcos. Nutsk'e ¿Ja i menzumi?
- María: Ngezgó ri menzumí.
Comala. ¿Janzi kjéé i pés'i Juan?
- Juan: Ri pés'i yencho kjéé. Nutsk'e ¿janzi kjéé i pés'i María?
- María: Ri pés'i ñanto kjéé. ¡Ra chjeji Juan!
- Juan: ¡Ra chjeji María!

Dyok'í yo pje ni pépji ñe k'o i kja ka nguxóri
kja nu ri chjintr'i kja ne xiskuama.

Dyérë ni xómpíte:

K'o rí pjéchi: Zéngua, ri xits'i kjo ngezgó ñe ri. enzhe

Pjós'í ra tsjaa ñe ra jizhi yo b'epji k'o i. kjaji

K'o ra tsjaa: Xórpí ne sék'ijni: Xëdë ts'ido ra kjik'í in. miib'i.

2. I DYOJI ÑE K'Ó RI DYOKJOJME

K'o rí pjéchi: Ri jñagó kjo nge k'o b'ëxtrjo in dyokjome.

Xórpí ne sék'ijñi: Xëdë ts'ido ra kjik"i in mi'b"i.

Dyérë ñe yepe:

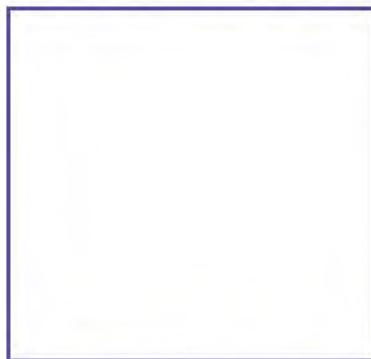

Yaxi na ngronsi, X, k'e jmicha o nëd'ë "o nana".

Xorpí k'o jñaq k'o in dyozi bi dyérëji.

Dyérë ñe kuati nu jmicha ne ntee.

Angeze nge José

Angeze nge nu nana

Angeze nge nu tata

Xorpí yo jñaa k'o in kosb"i.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o trjuu k'o in dyozi kjo angeze b'ib'i b'ëxtrjo.

Dyérë ñe yepe:

Yaxi na ngronsi, X, k'e jmicha k'i nëd'ë k'o kjéé "yencho kjéé".

Xorpï k'o jñaq in dyoji k'o ërëji.

Dyérë ñe kuati ne ntée.

Angeze nge María

Angeze nge o nana

Angeze nge o tata

Xorpï yo jñaa k'o in kosb'i.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o trjuu k'o in dyoji kjo angeze b'ib'i b'ëxtrjo.

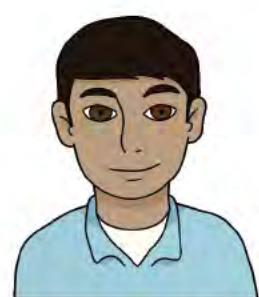
Chëkë yo jmicha:

Ngezgó Juan

Angeze nge i nana

Angeze nge in tata

Angeze nge María

Angeze nge o nana

Angeze nge o tata

Dyérë ñe yepe.

Xorpí k'o jñaa k'o i ērëji.

Dyérë ñe yepe k'o jñaqá.

Kjimi Guadalupe.
¿Angeze nu
nge i tata?

Xorpí k'o jñaa k'o in dyoji k'o ya kjogí.

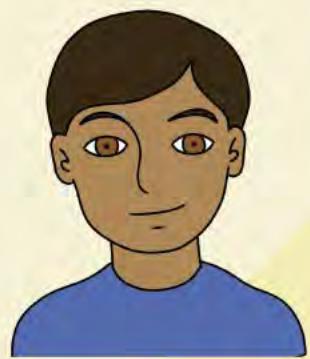
K'o ra tsjaa: Xorpí k'o trjäq in dyoji ñe ntée k'o jñaa Jñatrjo.

Tsj'imbï k'o na yaxï ne jmicha k'o ch'entrjobi k'o jñaa.

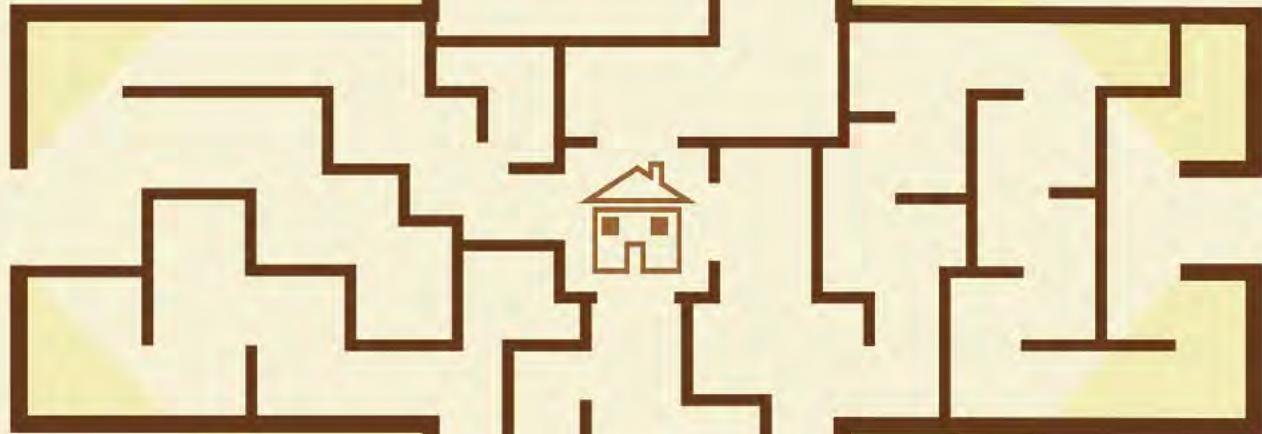
Angeze nge i tata

Guadalupe

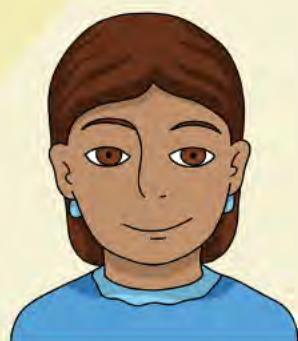
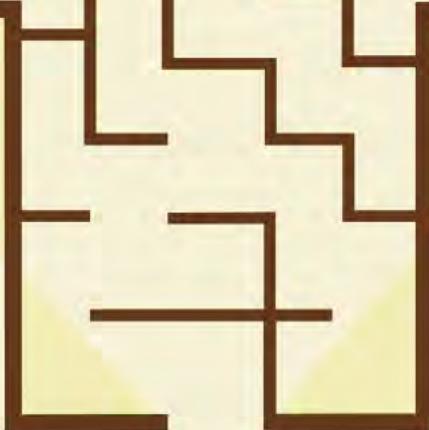
Angeze nge i nana

Guadalupe

Angeze nge o tata

ne María

Angeze nge o

nana ne María

Dyérë ne jñaa ñe kuat'í in tata ñe in nana jako xitsiji.

Angeze nge i nana

Angeze nge i tata

Jñunsí k'o jñaa k'o b'ezhi

Nuzgó _____. Angeze _____.

Angeze _____.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o trjuu k'o in dyoji.

Tsa na b'epji k'o ri yepe.

Kjuati k'e ts'ijñaa k'o yo jñaa ba enkua.

i nana

i tata

nu nana

nu tata

Ngezgó Juan. Angeze nge _____, Angeze nge _____.

Angeze nge María. Angeze nge _____, Angeze nge _____.

Xorpí yo jñaa k'o dyokojme kja in dyojui.

Kjuati k'e ts'ijñaa k'o yo jñaa ba enkua.

i tata

i nana

-¿Kjimi xómpïte?

-¿Angeze nge _____?

-Kjimi Guadalupe. ¿Angeze nge _____?

-Jaa xómpïte

-Jaa xómpïte

-Kjimi séé, tsogïbi

Xorpí k'e jñaa k'i junsí a xese.

Dyérë ñe yepe:

Xorpí k'e jñaa k'i junsí a xese.

K'o ra tsjaa: Dyóni kjo pjéchí ra jñatrjo jaga manji ue ñe zizi.

Dyërë ñe yepe yo ts'ijñaa.

Kjuatri ñe xorpí k'e ts'ijñaa k'i junsí a xese.

Juan: -Kjimi. Ra jitsi i _____

Pedro: -Kjimi séé. ¡Me ri mëgo!

Papá de Juan: -¡Me ri mëgo Pedro! ¿Janzi _____ pés'i?

Pedro: -Ri pés'i naja _____ i yeje _____.

Papá de Juan: -Juan pés'i yeje _____ i naja _____.

Pedro: -Ra chjeji

Papá de Juan: -Ra chjeji Pedro

Jñusí i chjuu ñe o trjuu in dyoju ñe ri xorpí k'o ts'ijñaa.

_____ : -¿Janzi kjuarma i pés'i?

_____ : -Ri pés'i naja kjuarma i yeje kjuu.

K'o ra tsjac: Xorpí k'o ts'ijñaa janzi kjuarma i pés'i k'o i dyoji o dyokojme.

Dyérë ñe yepe yo b'ezhe:

Otrjo 0	Naja 1	Yeje 2	Jñii 3	Nziyo 4	Ts'ich'a 5
Ñanto 6	Yencho 7	Jñincho 8	Nzincho 9	Dyéch'a 10	
Dyéch'a Naja 11	Dyéch'a Yeje 12	Dyéch'a Jñii 13	Dyéch'a Nziyo 14	Dyéch'a Ts'ich'a 15	
Dyéch'a Nanto 16	Dyéch'a Yencho 17	Dyéch'a Jñincho 18	Dyéch'a Nzincho 19	Dyote	20

Kjuatrí yo ts'ijñaa k'o o
trjuu in kjuarma k'o i
pés'i

-Kjimi . Ni chjunzgó
_____ . Ri
pés'i _____ ñe
_____.

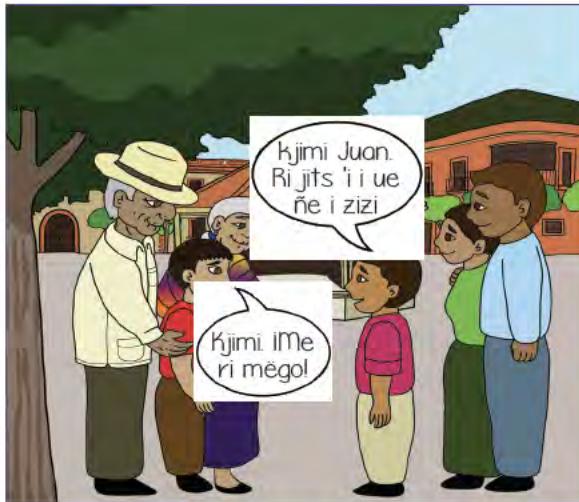
Kjuatrí y xorpi k'o ts'ijñaa:

- Kjimi. ¿Janzi _____ i pés'i?
- Ri pés'i yeje _____ ñe yeje _____.
- Kjimi. ¿Janzi _____ i pés'i?
- Ri pés'i naja _____ ñe yeje _____.
- Kjimi. ¿Janzi _____ i pés'i?
- Ri pés'i yeje _____ ñe naja _____.

K'o ra tsjaa: Xorpi k'o ts'ijñaa janzi kjuarma i pés'i k'o in dyozi.

Dyërë ñe yepe yo ts'ijñaa.

Jñunsï i chjuu ñe o trjuu i dyoju ñe xorpi ne ts'ijñaa.

_____ : -¿Janzi ue i pés'ige?

_____ : - Ri pésí naja ue i naja zizi.

_____ : -¿Janzi tita i pés'ige?

_____ : - Ri pés'i naja nita ñe naja tita.

K'o ra tsjaa: K'o dyok'í yaxi jñunsï yo ts'ijñaa: "Ri pés'i naja ue ñe naja zizi" "ri pés'igo naja nita ñe naja tita".

Dyërë ñe yepe yo ts'ijñaa.

Jñusī i chjuu ñe k'o i dyojui ñe xorpī ra ñaji

_____ : -Kjimi _____

_____ : -Kjimi _____. ¿Pjé ni chjuu i tata ñe i nana?

_____ : -I nana ni chjuu Elena i tata ni chjuu.

Carlos. ¿I tatage?

_____ : -I nana ni chjuu Pilar i tata ni chjuu Manuel

_____ : -¿Nuk 'o i titage pjé ni chjubi?

_____ : -I tita ni chjuu Eligio i nita ni chjuu Petra.

Nge o tata k'o i nanagó.

_____ : ¿Nuk 'o i titage? ¿Pjé ni chjuu?

_____ : -I titago ni chjuu Jacinto i nita ni chjuu

Luisa. Nge o tata k 'o in tatagó.

Dyérē ne xorī ñe kjuatri yo jñaa k'o b'ézhí a nríb'i

i i zizigó	i titagó	i nanagó
i ue	i nita	i tatage
nu zizi	nu nita	nu nana

i ue

i nita

i tata

i zizige

i titage

i nanage

Nu ue

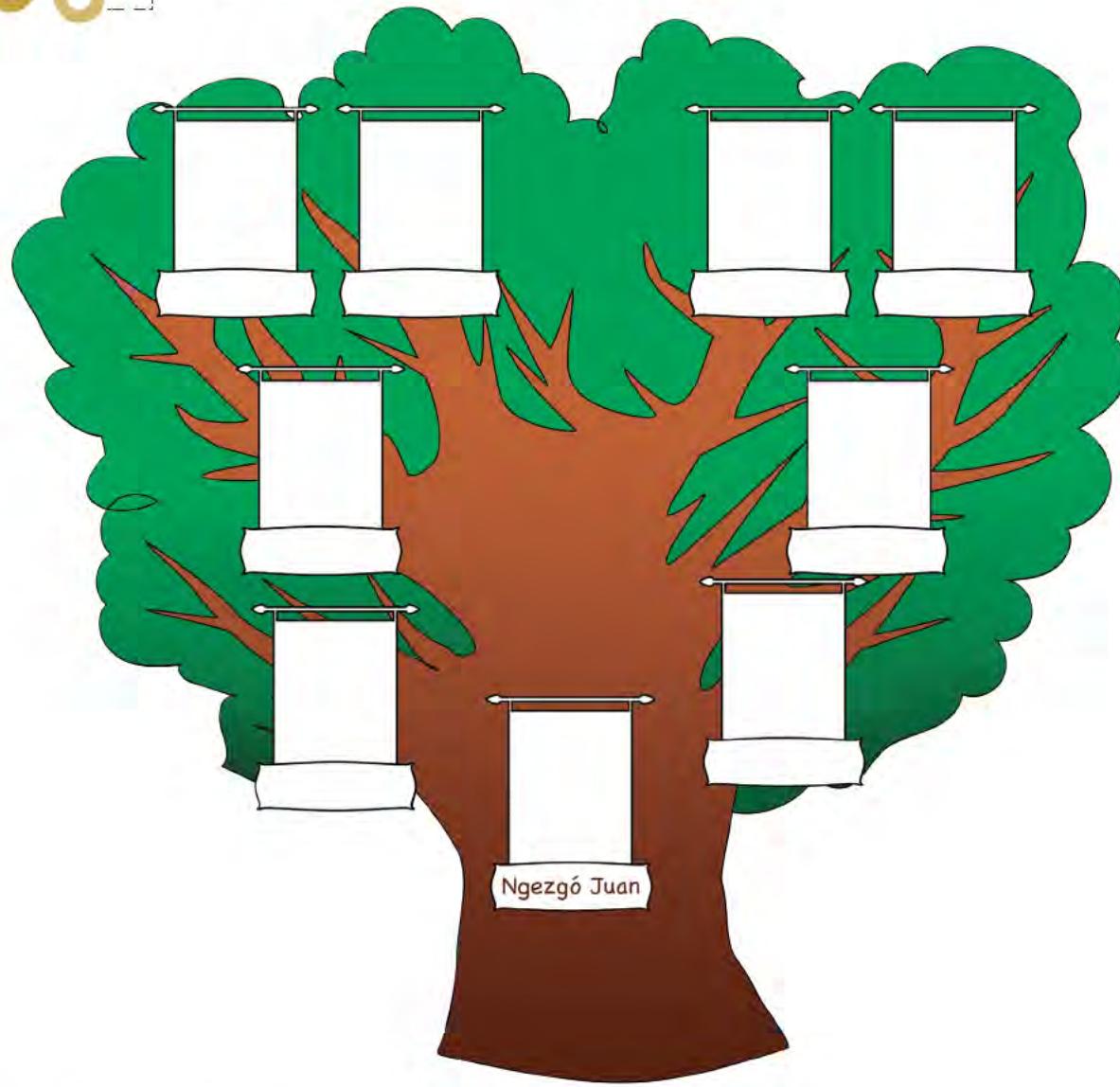
Nu tata

Nu nana

Xorpī yo jñaa k'o junsī a xes'e.

Ts'ikī yo jmicha k'o kuatr'i kja xiskomī dyok'i ne
xijño i dyoji ñe chitr'i jako paa.

Xipjí k'e xijño k'o i dyojui sofí k'o ts'ijñaa k'o b'ezhi:

i nana

i tata

i tita

i nita

i kjuu

Angeze nge Juan. Angeze nge _____. Angeze
nge _____. Juan pés'i yeje o tita . K'e b'ezo nge
_____ ñe k'e nrixu nge _____. Juan pés'i
yeje kjuarma ñe angeze nge _____.

EDYITS'E

Dyëre ñe yepe k'e jñaa ñaji. Jñunsï k'o onkiji ñe xorpï nsa yee in dyojui k'e ñaji:

K'E JÑAA ÑAJI

- Juan: kjimi José
- José: Kjimi Juan. ¿Pjé ni chjunji i tata ñe i nana?
- Juan: I nana ni chjuu Elena i tata ni chjuu Carlos. ¿Nu i tatage pjé ni chunji?
- José: I nana ni chjuu Pilar i tata ni chjuu Manuel
- Juan: ¿Nu i titage pje ni chjunji?
- José: I titago ni chju Eligio i nita ni chjuu Petra. Nge o tata k'o i nanago. ¿Nuk'o i titage? ¿Pjé ni chjunji?
- Juan: I titago ni chjuu Jacinto i nita ni chjuu Luisa. Nge o tata K'o i tatago.

JÑUNSI K'O ONKI

- _____ : Kjimi _____
- _____ : Kjimi _____. ¿Pjé ni chjunji i tata ñe i nana?
- _____ : I nana ni chjuu _____ i tata ni chjuu _____. ¿Nu i tatage pjé ni chjunji?
- _____ : I nana ni chjuu _____ i tata ni chjuu _____. ¿Nu i titage pje ni chjuu?
- _____ : I titago ni chjuu _____ i nita ni chjuu _____. Nge o tata k'o i nanago. ¿Nuyo i titage? ¿Pje ni chjunji?
- _____ : I titago ni chjuu _____ i nita ni chjuu _____. Nge o tata k'o i tatago.

K'o k'e yaxi jñaa Jñatrjo jñunsï k'o jñaa k'o nädä i dyoji: i nana, i tata, i titi, i nita.

Dyérë ni xómpïte:

K'o rí pjéchi: Ri jñagó kjo nge k'o b'éxtrjo in dyokjome

Tsjaji yo b'épji ñe ri jizhiji ra dyëtr'ë k'i xijño in dyoji ri xipji ra b'óxk'i i tata ñe ne xómpïte.

K'o ra tsjaa: Xórpí ne sék'ijñi: "E Pepe jmixinxa pïk'i d'ok'a ko na s"intr'ézi ko na s"intr'ézi pïk'i d'ok'a e Pepe jmixinxa"

3. K'ORI SIJI

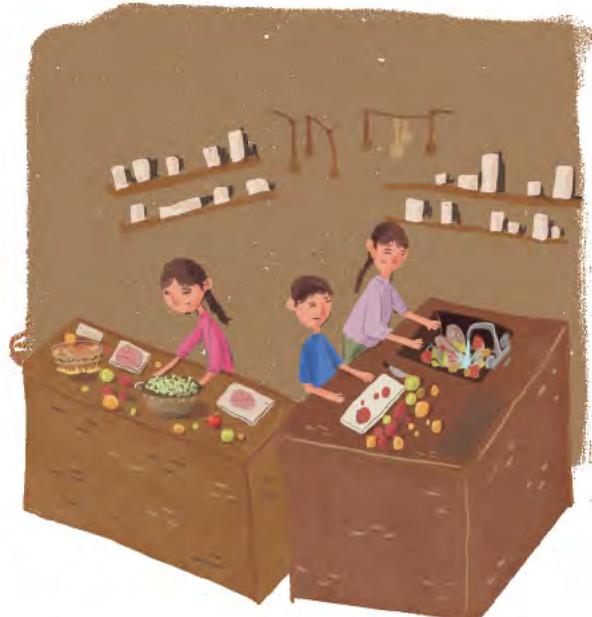
K'o rí pjéchi: Ri óní ñe ri trjíri k'o ri sii kja in nzumi.

Xórpí ne sék'ijñi: "E Pepe jmixinxa pík'i d'ok'a ko na s'íintr'ézi ko na s'íintr'ézi pík'i d'ok'a e Pepe jmixinxg"

Chëkë yo jmicha:

¿Jaga dyëtréji k'o jñoní?

¿Kjo étré k'o jñoní?

¿Pjé i ñoni?

Dyérë ñe yepe.

Yaxí na ngronsi, X, ké jmicha kí pésí ké ts'íñaji "¿Pjé i ñoni?"

Yaxí k'í ts'ijñaa ¿Kjo nge k'í étr'ë nu jñoní?

Kuat'í k'e tee k'í étr'ë jñonï kja i nzumï:

Dyérë ñe yepe:

Kja i nzumïgo ri sigojme nrakjï.

¿Jaga dyétr'ëji?

Yaxï na ngronsi, **X**, ké jmicha kï trjirï ne ts'ijña “¿Pjé i ñonï in nzumï?”

Nrakjï

Ngoñi

Muú

Mbëkiñi

Kjajna

Jmoo

Ts'inge

Xédyi

Ñubi ko na i dyojui k'o chjirï.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o in dyoji k'o ts'ijña tr'óni.

Xórpī ne sék'ijñi: "E Pepe jmixanxa pík'í d'ok'a ko na s'íintr'ézi ko na s'íintr'ézi pík'í d'ok'a e Pepe jmixanxa".

Jñus'í yo ónk'í:

¿Pjé i ñoní kja i nzumi? Kja i nzumí ri ñonijme _____.

Dyérë ñe yepe

- Juan: Kja i nzumí ri
sigojme nrakjí
- Elena: ¿Jaga dyëtrjéji?
- Juan: Jësëji kja nreje
ñe tr'enkjí

Yaxí yo ts'ijña: Ri ñonijme, nzakja, nu".

Yaxí na ngrosi, X, k'o yaxí yo ts'ijña "Ri ñonijme, nzakja, nu"
ne yaxí jñaa (Mazahua/Jñatrjo).

a	g	b	b'	ch	chj	ch'	d	dy	e	ë	é	e
g	i	i	í	í	j	jm	jn	jñ	jy	k	kj	k'
I	m	mb	mp	m'	n	nch	nd	ng	nr	nz	nzh	n'
ñ	ñ'	o	ó	ó	p	pj	p'	s	t	tj	tr	tr'
trj	ts	ts'	tsj	t'	u	u	x	y	z	zh		

Ñubi k'o na i dyoji k'o i chjíri.

K'o ra tsjaa: Xorpi k'o jñaa k'o in dyoji.

Dyérë k'e tsin'i K'o ra chjambaji kja jñoní ñe yepe k'o trju u:
Haba/Nrakji, Chilaca/ Mbai, Sal/ Öö, Nopal/ Mbékiñi, Ajo/
Axoxi, Epazote/ Xijmí

Chékë yo jmicha:

- Ri pjos'ib'e i tata ra xepje

- Ri sigó tr'enkjí

- I nana ètrë

- Ri trjintsi nu mexa

Dyérë ñe yepe.

Tsotri yo ts'ijñaa: "Xepje, ètré, ñoní, trjintsi".

Ñubi ko na dyoju k'o i chjirí.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'e jñaa k'o i dyoji.

Xórpī ne sék'ijñi: "E Pepe jmixinxä pïk'í d'ok'a ko na s"intr'ézi ko na s"intr'ézi pïk'í d'ok'a e Pepe jmixinxa"

Kuat'í na jñoní k'o siji k'a i nzumí:

Dyérë ñe yepe:

- Juan: Kja i nzumí ri sijme nrakjí
- Elena: ¿Jaga dyétréji?
- Juan: Jësëji kja nreje ñe tr'enkjí
- José: Kja in nzumí yo in kjuü kjapí ra nraa
- Elena: Nuzgó ñe i ñinzhäma ri pjós"ib'e i tata ra xepje.

Yaxí k'o ts'ijña: "Dyétréji, nraa, ngumí, pjós"ib'e"

Ñubi k'o na i dyojui k'o chjíri.

Kjo ra tsjac: Xorpí k'e jñaa k'o i dyoji.

Chékë ne jmicha:

Dyérë ñe yepe.

Jñusí k'o onkjj ñe xorpi k'o yeje i dyojui kja nu jñaji chju u

JÑUNSI K'O ÓNK'I

- ____ : Kja i nzumii ri sijme nrakjj
- ____ : ¿Jaga dyétréji?
- ____ : Jéséji kja nreje ñe tr'enkjii
- ____ : Kja in nzumii yo in kjuu kjapii
ra nraa
- ____ : Nuzgó ñe i ñinzhama ri
pjós'ib'e ra xepje.

K'o ra tsjaa: Xorpí kjo ñaji in dyoji.

K'E JÑAA ÑAJI

- Juan: Kja i nzumii ri sigojme tr'enkjii
¿jaga dyétréji?
- Juan: Jéséji kja nreje ñe tr'enkjii
- José: Kja in nzumii yo in kjuu kjapii
ra nraa
- Elena: Nuzgó ñe i kjuarma ri
pjós'ib'e ra xepje.

Dyérë ñe yepe.
Tsjinï k'o yaxï k'e ts'ijña
kja ne jmicha k'i ni pés'i:

¿l pjós'í ra dyétréji nu tr'enkjí

Ri juanï yo nrakjí ñe ri xib'i yo mojmí.

Dyérë ñe yepe k'e ts'inü ts'ijña:

¿l pjós'í ra dyétréji?	Ri pjós'ib'e ra mb'ës'ë
I nana ètré	Ri pjós'í ra mborí
Ri sigó nu	Trjintsi nu

Yaxï yo ts'ijña: "Pjós'í, ètr'ë, ñonï, pjós'ib'e, pjóxte, trjintsi".

Ñubi k'o i dyojui k'i i chjirí.

K'o ra tsja: Xórpï yo ts'ijña k'o i dyoji.

Kuatī in dyojui k'ī pótteji kja o ngumī ra dyëtr'ē k'o jñonī:

Xórpī ne sék'ijñi: "E Pepe jmíxanxä pík'ī d'ok'a ko na s"íintr'ézi ko na s"íintr'ézi
pík'ī d'ok'a e Pepe jmíxanxä"

Dyérë ñe yepe:

¿l pjós"iji ra dyëtréji yo tr'enkjí?

Ri pjós"ib'e i nana ra mbës'ë kja e jyarí

Ri trjintsi ne mexa ñe nu nrangosibi

Tsotr'í yo ts'ijña: "Pjós"í, pjós"ib'e, trjintsi"

Jñus"í k'í chjíri, JAA o JIO:

¿l pjós"iji ra dyëtréji nu jñoní kja i nzumí?: _____

Ñubi k'o in dyojui k'o trjíri.

K'o ra tsjaa: Xórpī k'ó ts'ijña k'o ni dyozi.

Dyërë ñe yepe:

- José: Juan, kja in nzumï ¿i pjós"ige
ra dyëtréji yo tr'enkjii?
- Juan: Jio, i nana étré nu tr'enkjii,
nuzgó ri sigó ne tr'enkjii
- Elena: I ñinzhäma ñezgó ri pjós"ib'e
i nana ra pjongi a jyarí
- José: Nuzgó ri pjós"i i nana ra mborí
nge k'o dya ra pjid'i nu tr'enkjii
- Elena: Nuzgó ri juajni yo nrakji kja
ñe ri xib'i yo mojmii.
- Juan: Ri trjintsi ne mexa ñe nu
nrangosibi

Yaxi yo ts'ijña: "Pjós"i, étré, kja, ñonii, pjós"ib'e, pësë , pjoxte, pjomri, trjints'i, xib'"

Kjuatr'i yo jñaa:

¿I pjós"i ra _____ k'o nrakji kja tr'enkjii ?
I nana _____ nu tr'enkjii
Ri pjós"ib'e i nana ra _____ ra mb'ës'ë kja nu jyarí
Nuzgó _____ ne mexa ñe nu nrangosibi.

Ñubi k'o i dyozi k'o in chjirri.

K'o ra tsjaa: Xórpí k'o jñaji k'o i dyozi.

Jñusī k'o b'ezhi ñe xórpī k'o yeje i dyoji k'e jñaji k'o i chjuji:

JÑUSI K'O ÓNKJÍ

- ____ : ____ , kja in nzumī ¿i pjós"ige ra dyëtréji yo tr'enkjí?
- ____ : Jio, i nana étré nu tr'enkjí , nuzgó ri sigó ne tr'enkjí
- ____ : i ñinzhamá, ñezgó ri pjós"ib'e i nana ra pjangí a jyari'
- ____ : Nuzgó ri pjós"i i nana ra mborí nge k'o dya ra pjid'i nu tr'enkjí
- ____ : Nuzgo ri juajní yo nrakjí kja ñe ri xib'i yo mojmí
- ____ : ri trjints'i ne mexa ñe nu nrangosibi

K'E JÑAA ÑAJI

- José: Juan, kja in nzumí ¿i pjós"ige ra dyëtréji yo tr'enkjí?
- Juan: Jio, i nana étré nu tr'enkjí , nuzgó ri sigó ne tr'enkjí
- Elena: I ñinzhamá, ñezgó ri pjós"ib'e i nana ra pjangí a jyari'
- José: Nuzgó ri pjós"i i nana ra mborí nge k'o dya ra pjid'i nu tr'enkjí
- Elena: Nuzgo ri juajní yo nrakjí kja ñe ri xib'i yo mojmí
- Juan: Ri trjints'i ne mexa ñe nu nrangosibi

Jñusī yo chjirí i ñaji:

- Kjo nge k'o dyóni: ¿ i pjós"ige ra dyëtréji yo tr'enkjí?

-Kjo nge k'o mama: Nuzgó ri juajní yo nrakjí

-Kjo nge k'o mama: Nuzgó ri trjintsi ne mexa _____.

Nubi k'o in dyojui
k'o i chjirí

Tsa na b'epji k'o ri
yepe

Kjo ra tsjaa: Xorpí k'o in dyoji ni ñaji.

Dyërë ñe yepe:

- Juan: Kja i nzumï ri sigojme tr'enkjï
- Elena: ¿Jaga dyëtréji?
- Juan: Jësëji kja nreje ne tr'enkjï
- José: Kja in nzumï yo in kjuu kjapï ra nraa
- Elena: Nuzgó ñe i ñinzhama ri pjos'ib'e ra xepje.
- José: Juan, kja in nzumï ¿l pjós'ige ra dyëtréji yo tr'enkjï?
- Juan: Jio, i nana ëtré nu tr'enkjï, nuzgó ri sigó ne tr'enkjï
- Elena: I ñinzhama, ñezgó ri pjos'ib'e i nana ra pjangï a jyari
- José: Nuzgó ri pjós'ï i nana ra mborï nge k'o dya ra pjid 'i nu tr'enkjï
- Elena: Nuzgó ri juajnï yo nrakjï ñe ri xib'i yo mojmï
- Juan: Ri trjintsi ne mexa ñe nu nrangosibi

Yaxï yo trjuu yo ts'itr'i.

Tsotr'i k'e ts'ijña k'i onk'i yo óriji.

Yaxï na ngros'i, X, k'o jmicha in dyozi k'i ëtr'ë jñoni.

Xórpi k'o in dyozi yo ts'ijña trjonï ne yo chjirï:

XÓNTR'I 1: TR'ÓNÏ	XÓNTR'I 2: TRJÍRÏ
¿Jaga dyëtréji?	Jësëji kja nreje ñe tr'enkjï
¿l pjós'ige ra dyëtréji yo tr'enkjï?	Jio, i nana ëtré nu tr'enkjï, nuzgó ri sigó ne tr'enkjï

Dyérë ñe yepe k'e jñaa ñaji:

JÑUSÍ K'O ÓNKJÍ

- _____ : Kja i nzumí ri sigojme nrakjí
- _____ : ¿Jaga dyétréji?
- _____ : Jësëji kja nreje ne tr'enkjí
- _____ : _____, ¿l pjós'ige ra dyétréji yo tr'enkjí?
- _____ : Jio, i nana éträ nu tr'enkjí
- _____ : I ñinzhama, ñezgó ri pjós"ib'e i nana
- _____ : Nuzgó ri pjós"i i nana ra mborí nge k'o dya ra pjid "i k'e jñoní
- _____ : Ri trjints'i ne mexa ñe nu nrangosibi

K'E JÑAA ÑAJI

- Juan: Kja i nzumí ri sigojme nrakjí
- Elena: ¿Jaga dyétréji?
- Juan: Jësëji kja nreje ne tr'enkjí
- José: Juan, ¿l pjós'ige ra dyétréji yo tr'enkjí?
- Juan: Jio, i nana éträ nu tr'enkjí

- Elena: I ñinzhama, ñezgó ri pjós"ib'e i nana
- José: Nuzgó ri pjós"i i nana ra mborí nge k'o dya ra pjid "i k'e jñoní
- Juan: Ri trjints'i ne mexa ñe nu nrangosibi

Jñusí a mbo kja ne tsjotr'i in s'odyé k'o ónk'iji ñe yeje in dyozi. Xórpí ni jñaji.

Dyok'i k'o ts'iji k'i i negi ñe chíntr'i kja ne xiskuama.

K'o ra tsjaa: Xórpí k'o i dyozi yo jña.

EDYITS'E

Kuatr'ī yo jña k'o onk'ī ñe o trjū u na yeje in dyozi
Ñuji k'o i chjirī
Xórpī k'ī i jña k'o yeje i dyozi

- _____ : Kja i nzumii
- _____ nrakjii
- _____ : ¿ _____
dyëtréji?
- _____ : Jësëji kja nreje ne
tr'enkjii
- _____ : _____,
¿ _____ ra dyëtréji yo
tr'enkjii? - _____ : Jio, i nana
_____ ne tr'enkjii
- _____ : I ñinzhama, ñezgó ri
_____ i nana
- _____ : Nuzgó _____ ra mborii nge k'o dya ra pjid "i nu jñonii
- _____ : Nuzgó _____ ne mexa ñe nu nrangosibi

Dyërë ni xómpite.

K'o rí pjéchi: Ri jñagó kjo nge k'o b'ëxtrjo in dyokjome.

¡Tsja k'o b'épjii k'o i ètr'ëji ñe pjóxtéji!

K'o ra tsjaa: Xórpī ne sék'ijñi: "E Cabral pjimii na ts'intr'ëzi. ¿Pjé ma ts'intr'ëzi
o pjimii e Cabral?".

4. I JÑIÑIGO ÑE K’O KJAA

K’o rí pjéchi: Ri jizhi nu k’o kjaba k’o ni mubi.

Xórpí ne sék'ijñi: "E Xuba jmuti tijmi kja na nganza kja nu tijmi, kja nu tijmi e Xuba kansa tijmi".

Chëkë yo jmicha:

B'éxtjo

Na juu

Dyérë ñe yepe.

Yaxi na ngronsi, X, k'e jmicha k'a ra jñusí nu ts'ijña "B'éxtjo".

Tsotr'i nu ts'ijñaa "Na jee"

Dyérë ñe yepe yo jmurjña:

B'éxtjo kja nendare.

Na jee kja nendare.

Tsotr'i yo ts'ijñaa "B'éxtjo", "Na jee"

Dyérë ñe yepe:

Nuzgo mi menzumi b'éxtjo kja nendare.

I nzumugo jérë na jee kja nendare.

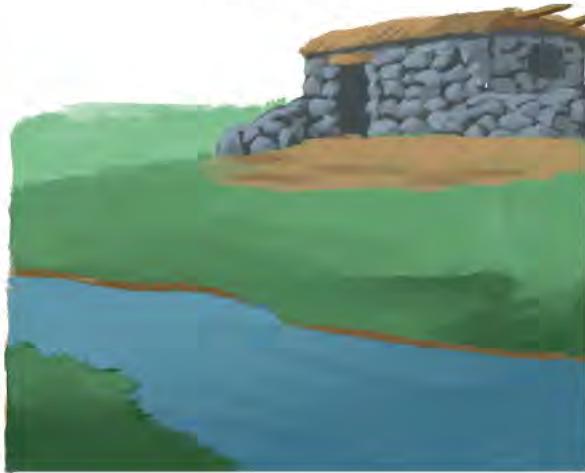

Chëkë yo jmicha:

Ri menzumï a

Mi menzumï

Dyérë ñe yepe.

Yaxï na ngronsi, X, k'e jmicha k'o nëd'ë yo ts'ijñaa "B'éxtjo" "Mi menzumï".

Tsotr'ï nu ts'ijñaa "Ri menzumï a".

Dyérë ñe yepe yo jmurjñaa :

¿Ja i menzumïge Lemi?

Nudya ri menzumï a Tab'atrji,

Tsotr'ï yo ts'ijñaa "Menzumïge," "Ri menzumï".

Dyérë ñe yepe:

Ri menzumïgo a Tab'atrji.

Ra temk'e kja in nzumïgo.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o i dyojui k'o ts'ijñaa: "Ri menzumïgo a; ra temk'e kja nzumïgo; ¿Ja i menzumïge?".

Kuat'í na jmicha k'o b'ib'í
b'ëxtjo kja i nzumi.

Kuat'í na jmicha k'o b'ib'í na
jœ e kja i nzumi.

Dyërë ñe yepe k'o ñaji:

-Francisco: Ngezgó
Chiko.

-Guillermo: ¡Me ri
mëgo Chiko! Ni
chunzgó Lemi.

-Francisco: ¿Ja i
menzumäge Lemi?

-Guillermo: B'ëxtjo a
nendare.

Tsotr'í yo ts'ijñaa: "Ja i menzumäge?; B'ëxtjo
K'o ra tsjaa: Xorpí k'o i dyoji yo ts'ijñaa: "Ri menzumägo a; Ra temk'e kja in
nzumägo; ¿Ja i menzumäge?

Dyërë ñe yepe k'o ñaji:

¿Ja menzumïge Lemi?

B'extjo a nendare

Na jee nendare

Kuatr'i nu jmicha i nzumi ñe yeje k'o i nee, naja k'i b'extjo, ñe
Naja k'i na jee.

Ñabi i dyojui nu i jmicha ñe k'o i chjirri.

Xorp'i nu k'ijne: "E Xuba jmuti tijmi kja na nganza kja nu tijmi, kja nu tijmi e Xuba kansa tijmi".

K'o ra tsjaa: Xorp'i k'o i dyoji yo ts'ijñaa: "Ri menzumigo a; ra temk'e kja nzumigo; ¿Ja i menzumïge?; ¡Ri mëgo: Ni chjuzgo".

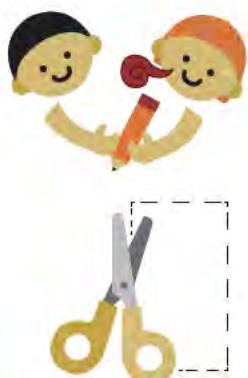
Dyérë ñe yepe k'o jñaji:
Jñusí k'o onkí ñe k'o i dyojui

JÑUNSÍ K'O ONKÍ ÑE K'O I DYOJUI

- ____: Ngezgó ____
- ____: ¡Me ri mëgo ____! Nuzgó ni chjuzgó ____
- ____: ¿Ja i menzumäge ____?
- ____: B'éxtjo a nendare

K'E JÑAA ÑAJI

- Francisco: Ngezgó Chiko
- Guillermo: ¡Me ri mëgo Chiko!
- Nuzgó ni chjuzgó Lemi
- Francisco: ¿Ja i menzumäge Lemi?
- Guillermo: B'éxtjo a nendare

Xorpí k'o i dyojui ne jñaa ñe ñubi k'o chjíri.

Dyok'i yo tr'éñe k'i jinji kja i jniñi ñe chjintr'i kja ne xiskuama.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o i dyoji yo ts'ijñaa: "¿Ja menzumi?, mb'éxtjo menzumi, me na jee kja nu ngunxori.

Chëkë yo jmicha:

B'ejmoo

Tujmii

Dyérë ñe yepé

Dλerë k'e lñaa

-Francisco: Nuzgó ri menzumii a b'extjo a nendare, nujnu mi péjmoo, Nudya ri menzumii a Tab'atrji

-Guillermo: I tata o menzumii a Tab'atrji, nujnu mi trjé juajma. Nuzgó dya ri p̄aq a Tab'atrji.

-Francisco: Nudya i nzumi jérë na jee a nendare. ¡Lemi! ¿I nee ri mage a Tab'atrji?

-Guillermo: Jqä ¿Jingua ra méé?

-Francisco: Ra xónri. Ra temk'e kja i nzumigo

-Guillermo: ¡Pjókjí Chiko! ra chjébi ra xónri.

Dyérë ñe yepé.

Tsjotr'i yo ts'ijñaa: "I menzumii, o menzumii, na jee, paa, ¿Jingua ra méé?"

Nubi k'o i dyoju k'o i chjirri.

K'o ra tsjaa: Xórpi k'o i dyoji yo ts'ijña: "I menzumii, ri menzumii, o menzumii, na jee, paa, ¿Jingua ra méé?, ¿I nee ri maa?"

Kuatï i jmicha a nree kja jyadï.

Dyërë ñe yepe.

Kuatï k'o jmicha nu k'o ótrkiji.

B'ëxtjo nutské, b'ib'i a
nendare

Na jee nutsk'e, b'ib'i a
Tab'atrji k'a yo fizhi juajma

Chékë yo jmicha:

A manu

Nukjua

Nujnu

Dyërë ñe yepe.

Pezhe k'o i jmicha ñe ñubi k'o chjiri k'o i dyojui.

K'o ra tsjaa: Xórpí, ri jizhi k'o jmicha k'i b'ib'i kja i nzumi k'o i
dyoji yo ts'ijñaa: "A manu, Nukjua, Nujnu".

Dyérë ñe yepe k'e ñaji
Jñusï k'ï ónkï ñe yo i dyoju

JÑUSÏ K'Ï ÓNKÏ ÑE YO I DYOJUI

- ____: Nuzgó mi menzumï b'extjo a nendare, nujnu mi péjmøo. Nudya ri menzumï kja tab'atrjï
- ____: In tata mi menzumï a tab'atrjï, nujnu mi trjé juajma. Nuzgó dyari pøra a tab'atrjï.
- ____: Nudya i nzungó jérë na jee a nendare.
i ____! Ji nee ri ma a tab'atrjï?
- ____: Jäg ¿Jingua ra méé?
- ____: Ra xonri. Ra temk'e kja nzumigo.
- ____: ¡Pjokjí Chiko! Ra chjébi ra xonri.

K'E JÑAA ÑAJI

- Francisco: Nuzgo mi menzumï b'extjo a nendare, nujnu mi péjmøo. Nudya ri menzumï kja tab'atrjï
- Guillermo: In tata mi menzumï a tab'atrjï, nujnu mi trjé juajma. Nuzgó dyari pøra a tab'atrjï.

- Francisco: Nudya i nzungó jérë na jee a nendare.
¡Lemi! Ji nee ri ma a tab'atrjï?
- Guillermo: Jäg ¿Jingua ra méé?
- Francisco: Ra xonri. Ra temk'e kja nzumigo.
- Guillermo: ¡Pjokjí Chiko!
Ra chjébi ra xonri.

Xorpï k'o i dyoju k'o jñaa ñe k'o ñubi k'o i chjiriji.
K'o ra tsjaa: Xorpï k'o in dyoju yo i jñaa.

Dyërë ñe yepe.

-Francisco: Ngezgó Chiko

-Guillermo: ¡Me ri mëgo Chiko! Ni
nchuzgó Lemi

-Francisco: ¿Ja i menzumige Lemi?

-Guillermo: B'extjo a nendare

-Francisco: Nuzgó mi menzumi b 'extjo a
nendare, nujnu mi péjmo. Nudya ri
menzumi kja tab'atrji,

-Guillermo: In tata mi menzumi a
tab'atrji, nujnu mi trjé juajma. Nuzgó dyari parg a tab'atrji.

-Francisco: Nudya i nzungo jérë na jee a nendare. ¡Lemi! ¿Ji nee ri maa a
tab'atrji?

-Guillermo: Jaq ¿Jingua ra méé?

-Francisco: Ra xonri. Ra temk'e kja i nzumigo.

-Guillermo: ¡Pjokji Chiko! Ra chjébi ra xonri.

Kuat'i ja k'o ne ri ma parg:

Ri negó ra parg nukjua

Tsimb'ī k'e ts'ijñaa nu k'e jmicha k'i ba eji:

A manu mi Péjmoō

Menzumī a tab'atrjī

Tsotr'ī ne ts'ijñaa k'i d'ak'ī.

Ra temk'e kja i nzumīgo

Ñubi k'o in chjiriji.

K'o ra tsjaa: Xorpī k'o i dyoji yo ts'ijñaa: "¿Ji nee ri maa?, Ra temk'e kja i nzumīgo.

Xórpī ne sék'ijñi: "E Xuba jmutü tijmi kja na nganza kja nu tijmi, kja nu tijmi e Xuba kansa tijmi".

Dyërë ñe yepe.

-Francisco: ¿Ja i menzumiäge Lemi?

-Guillermo: B 'éxtjo a nendare

-Francisco: Nuzgó mi menzumi b 'éxtjo
a nendare, nujnu mi péjmoo. Nudya ri
menzumi kja tab'atrji,

-Guillermo: In tata mi menzumi a
tab'atrji.

-Francisco: ¿Ji nee ri maa a tab'atrji?

-Guillermo: Jag

-Francisco: Méé ra xonri.

-Guillermo: ¡Pjokji Chiko!

Jñus'í k'o tr'irí k'o ba eje kja ne jñaa:

-Lemi menzumi _____ a nendare.

-Chiko menzumi _____ a nendare.

_____ péjmoo a nendare

Nubi k'o i dyoji k'o bi chjirí.

Xorpí k'e jñaa k'o i dyojui.

Xorpí ne sék'ijni: "E Xuba jmuti tijmi kja na nganza kja nu tijmi, kja nu tijmi e
Xuba kansa tijmi".

K'i ra tsjaa: Xorpí k'o jñaa k'o i. dyoji

Dyok'í yo b'itu k'o jeji kja i jñiñi ñe chjintrí kja ne xiskuama.

Ñubi k'o i dyoji k'o bi chjirri.

Jñusï k'o onk'î ñe k'o i dyojui ñe ri xorpi yo jñaa

JÑUSÏ K'O ONK'Î ÑE K'O I DYOJUI

- ____ : ¿Ja i
menzumïge

____ ?

- ____ :
B'extjo a
nendare

- ____ : Nuzgó
mi menzumï
b'extjo a
nendare,
nujnu mi
péjmoq. Nudya ri
menzumï kja tab'atrj,

- ____ : , In tatago mi menzumï a
tab'atrj - ____ : ¿ Ji nee ri maa a
tab'atrj? - ____ : Jqa

- ____ : Méé ra xónri.

- ____ : ¡Pókjí ____ !

K'E JÑAA ÑAJI

-Francisco: ¿Ja i
menzumïge
Lemi?

-Guillermo:
B'extjo a
nendare

-Francisco:
Nuzgó mi
menzumï
b'extjo a
nendare, nujnu

mi péjmoq. Nudya ri
menzumï kja tab'atrj,

-Guillermo: In tata mi menzumï a
tab'atrj. -Francisco: ¿Ji nee ri maa a
tab'atrj? -Guillermo: Jqa

-Francisco: Méé ra xónri.

-Guillermo: ¡Pókjí Chiko!

Jñusï yo chjirri jñaa:

-Kjo kja tr'óni "¿Ja i menzumïge?" _____

-Kjo mama "nujnu mi péjmoq" _____

-Kjo mama "¿Ji nee ri maa a tab'atrj?" _____

K'o ra tsjaa: Xórpï k'o ñaji k'o in dyoji.

EDYITS'E

Kjuatr'ī ñe xórpí yo jñaa k'o in dyojuí:

- _____: ¿Ja i menzumíge _____?
- _____: _____ a nendare
- _____: Nuzgó mi menzumi
_____ a nendare, _____ mi
péjmoo. Nudya ri menzumi
kja tab'atrji,
- _____: In tatago mi
menzumi a tab'atrji
- _____: ¿ Ji nee ri _____
a tab'atrji?
- _____: Jaa
- _____: Méé ra xónri.
- _____: ¡Pókjí _____!

Dyérë ni xómpite:

K'o rí pjéchi: Ri jizhi nu k'o kjaba k'o ni mubi.

¡Tsjaa k'o b'épji k'o i étr'ëji ñe pjóxteji!

Tsa na b'epji k'o ri yepe.

K'o ra tsjaa: Xórpí ne sék'ijñi: "Nu jmutí b'itu kob'i kjo b'itu o xepjó yo pjad'í".

5. YO PJIÑO

K'o ri pjéchi: Ri mbeñe nrextrjo yo pjiño k'i ra sigi ñe k'o kjapí ñechje.

Xórpí ne sék'ijñi: Ne jmutb'itu kob'i k'o b'itu o xempjo ne pjad'i

Chékë yo jmicha:

Yo pjiño ñechje

Ngeme

Ñechje (nguñechje, ñe pjiño ñechje)

Jñopjiño

Pech'e

Tsotr'i yo ts'ijñaa: "Ngeme, pjiño ñechje".

Dyérë ñe yepe yo jñaa:

-Méé kja ngungeme.

-Dya mi sódyege.

Tsotr'ī yo ts'ijñaa: "Dya sódyé, sódyé".

Kuat'ī i jmicha nu ja ri pech'e pjiño, punk'ana, ñe lulu k'ī ne ri sii.

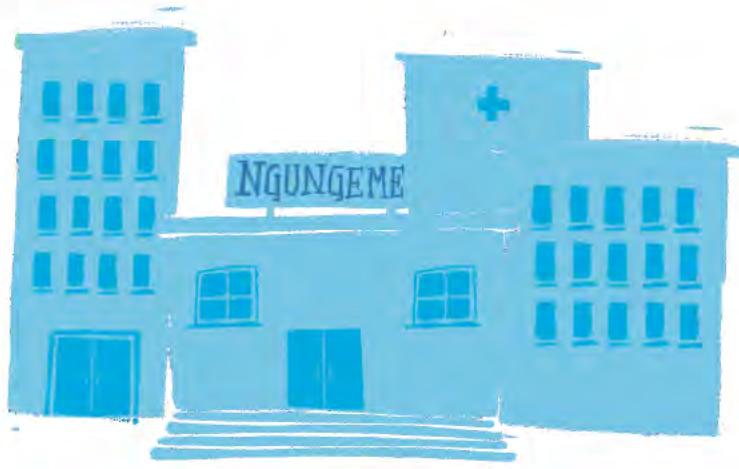
Ñubi kjo ni dyoji k'o i chjiriji.

K'o ra tsjaa: Xorpī k'o i dyoji yo ts'ijñaa "dya sódyé, sódyé, ngeme, pjiño ñechje".

Dyérë ñe yepe:

- Gregorio: ¡Na ï in pjeme!
- Cirila: Méé kja ngungeme
- Gregorio: Pokjí Lila, méé
- Cirila: Anréë dya mi sodyége
- Tsotr'í yo ts'ijñaa: "Na ï,
méé, a nrëë"

Yaxí yo ts'ijñaa: Ngungeme, pókjjí.

Jñus'í yo chjírri k'o ónk'íji:

- ¿Kjo na ï o pjeme?:
_____

- ¿Kjo ra maji a ngungeme?:
_____

-¿Kjo mama: "a nrëë dya mi
sodyege"? _____

Chjírri yo onk'íji: "JAA" o "JIO":

¿Dya bi s 'odyege? _____

¿Dya bi sige ñechje? _____

Ñubi k'o i dyozi k'i i chjínriji.

K'o ra tsjac: Xorpí k'o ñaji k'o i dyozi.

Dyérë ñe yepe:

-Gregorio: ¡Na ñ i
pjeme!

-Cirila: Méé kja
ngungeme

-Gregorio: Pókjí
Lila, méé

-Cirila: A nrëë
dya mi sodyége.

Xorpí yo jñaa k'o i dyojui.

Kuatr'i k'o b'ezhi yo jñaa:

Gregorio: ¡Na _____ i pjeme!

-Cirila: Méé kja _____

-Gregorio: Pókjí Lila, _____

-Cirila: A nrëë dya mi _____

Nubi k'o i dyojui k'o i chjñrí

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o i dyoji yo ts'ijñaa "na ñ, méé, a nrëë"

Jñusï k'o ónk'iji ñe i dyojui a ri xórpï k'i i jñaa:

JÑUSÏ K'O ÓNK'JÌ ÑE K'O I DYOJUI

- _____ : ¡Na ï i pjeme!
- _____ : Méé kja ngungeme
- _____ : Pokjì _____, méé
- _____ : A nrë dya mi sodyége

K'E JÑAA ÑAJI

- Gregorio: ¡Na ï i pjeme!
- Cirila: Méé kja ngungeme
- Gregorio: Pókjì Lila, méé
- Cirila: A nrëë dya mi sodyége

Jñusï i chjirri k'o ónk'iji yo jñaa:

- ¿Kjo sódye o pjeme?
- Kjo mama: Méé a ngungeme _____.

Ñubi k'o i chjiriji:

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o jñaa k'o i dyoji.

Dyērē ñe yepe.

-Gregorio: O dyakiji pjino ñechje ngek'ua o jozgó.

-Cirila: Yo pjino ñechje pjoxkiji

-Gregorio: Jaa, nuzgó o ndixki

-Cirila: Nuzgó ri p̄aq k'o s'ií

-Gregorio: Ri negó yo pjino k'o s'ií

-Cirila: Jaa, na joo jñon'i

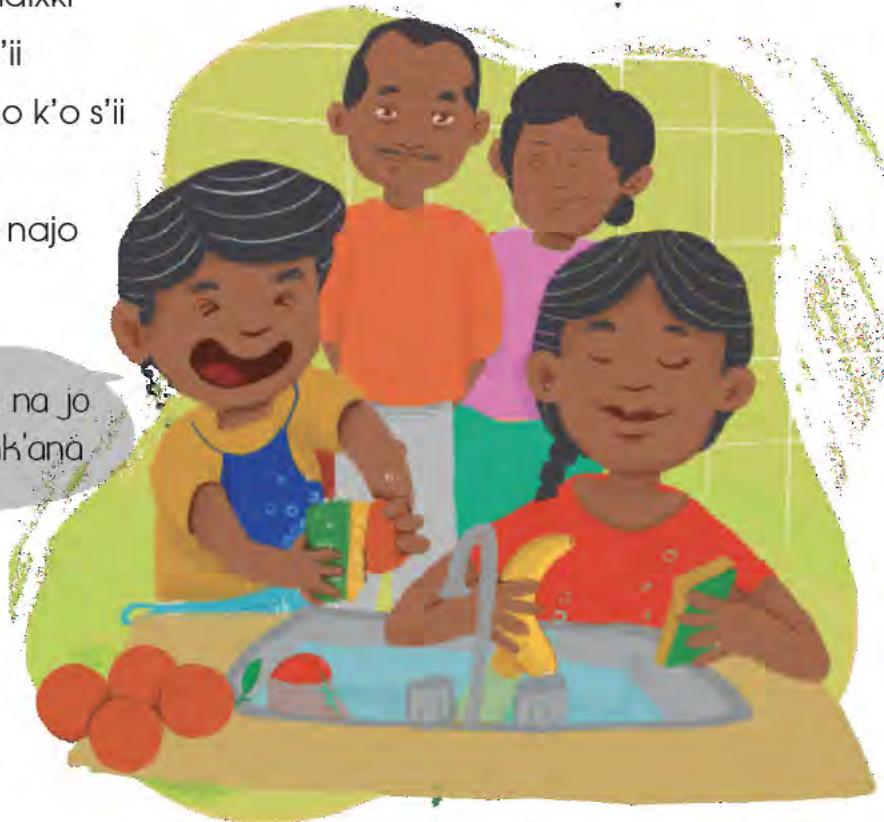
-Gregorio: Dya ro pech'e najo
yo punk'ana kjo ro sii

-Cirila: Ngekjua

na i i pjeme

pech'e na jo
yo punk'ana

-Gregorio: Ri
negó ñechje k'o
unuji kja ngungeme
ngek'ua ra nrixki.

Tsotri yo ts'ijñaa: "pjóxkiji, pjino ñechje, a nrizi, ri p̄aq, ñon'i, ñon'iji, ro
pech'e, ro ñon'i, ii, ri negó, nrixki.

Yaxi yo ts'ijñaa "pjino ñechje, pjino k'o siji, ro pech'e no jo ye punk'ana,
Ngungeme.

Ñubi k'o i dyojui k'o i chjínriji.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'o i dyoji yo ts'ijñaa "a nriz'i, ri p̄aq,
ñon'i, ñon'iji, ro pech'e, ii, ri ne, nrixki.

Jñusï k'o ónk'ï ñe k'o in dyoju ñe xorpï nu jñaa:

JÑUSÏ K'O ÓNK'Ï ÑE K'O IN DYOJUI

- ____: O dyakiji pjiño ñechje ngek'ua o jogizi.
- ____: Yo pjiño ñechje pjoxkiji
- ____: Jaa, nuzgó o ndixki
- ____: Nuzgó ri parg k'o s'ii
- ____: Ri negó yo pjiño kjo ri siji
- ____: Jaa, na joo jñoní
- ____: Dya ro pech'e najo yo punk'ana kjo ro sii
- ____: Ngek'ua na ii i pjeme
- ____: Ri negó ñechje k'o unuji kja ngungeme ngek'ua ra nrixki

K'E JÑAA ÑAJI

- Gregorio: Jo dyakiji pjiño ñechje ngek'ua o jogizi
- Cirila: Yo pjiño ñechje pjoxkiji
- Gregorio: Jaa, nuzgo o ndixki
- Cirila: Nuzgo ri parg k'o s'ii
- Gregorio: Ri negó yo pjiño k'o ri siji
- Cirila: Jaa, na joo jñoní
- Gregorio: Dya ro pech'e najo yo punk'ana kjo ro sii
- Cirila: Ngek'ua na ii i pjeme
- Gregorio: Ri negó ñechje kjo unuji kja ngungeme ngek'ua ra nrixki.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o ñaji k'o in dyoji.

Xórpī ne sék'ijñi: "Ne jmutb'itu kob'↑
k'o b'itu o xempjo ne pjad'↑".

Dyérë ñe yepe.

Tsimb'ī k'e ts'ijñaa nu jmicha k'i ba eji:

Na ī

Ri pech'e yo
punk'ana

Ñechje

Kjuatr'ī ne ts'ijñaa:

-kja nguñechje _____.

-Ne ts'itr'i pech'e yo _____.

Nubi k'o i dyojui k'o i chjnrji.

K'o ra tsjaa: Xorpi ne skiji k'o i dyoji.

Dyërë ñe yepe

- Gregorio: ¡Na ï in pjeme!
- Cirila: Méé kja ngungeme
- Gregorio: Pokjí Lila, méé
- Cirila: A nrëë dya mi sodyége
- Gregorio: O dyakjí pjíñó ñechje ngekjua o jozïgo
- Cirila: Yo pjíñó ñechje pjóxkíjí

- Gregorio: Jaa, nuzgó o ndixki
- Cirila: Nuzgó ri p̄aq̄a k'o s'ii
- Gregorio: Ri negó yo pjíñó k'o ri siji
- Cirila: Jaa, na joo jñoní
- Gregorio: Dya ro pech'e najo yo punk'ana kjo ro sii
- Cirila: Ngek'ua na ï i pjeme
- Gregorio: Ri negó ñechje k'o uníji kja ngungeme ngek'ua ra nrixki

Tsimb'í k'e ts'ijñaa k'a in s'odyé ñe k'e ts'ijña kja in jodyé:

TSOK'Í S'ÓDYÉ	TSOK'Í JODYÉ
Pjé k'o na ï e Gregorio	Pjé dya mb'ech'e na joo yo punk'ana
¿Pjé kja na ï o pjeme e Gregorio?	Na ï o pjeme

Ñubi k'o i dyojui k'o i chjiríji.

K'o ra tsjaa: Xorpí yo ts'ijñaa k'i ónkíji kó kja in dyoji.

Jñus'ī k'o ónk'ī ñe k'o i dyojui ñe xorpi k'e jñaji:

JÑUS'I K'O ÓNK'Í ÑE K'O IN DYOJUI

- _____: ¡Na ñ i pjeme!
- _____: Méé kja ngungeme
- _____: Pókjíi _____, méé
- _____: A nrëë dya mi sodyége
- _____: O dyakiji pjiño ñechje ngek'ua o jozigo
- _____: Yo pjiño ñechje pjóxkiji
- _____: Jaa, nuzgó o ndixki
- _____: Nuzgó ri parg k'o s'ii
- _____: Ri negó yo pjiño k'o ri siji
- _____: Jaa, na joo jñon'í
- _____: Dya ro pech'e na jo yo pjiño k'o ro sii
- _____: Ngekjua na ñ i pjeme
- _____: Ri negó ñechje k'o uniji kja ngungeme ngek'ua ra nrixki.

K'E JÑAA ÑAJI

- Gregorio: ¡Na ñ i pjeme!
- Cirila: Méé kja ngungeme
- Gregorio: Pókjíi Lila, méé
- Cirila: A nrëë dya mi sodyége
- Gregorio: O dyakiji pjiño ñechje ngek'ua o jozigo
- Cirila: Yo pjiño ñechje pjóxkiji
- Gregorio: Jaa, nuzgó o ndixki
- Cirila: Nuzgó ri parg k'o s'ii
- Gregorio: Ri negó yo pjiño k'o ri siji
- Cirila: Jaa, na joo jñon'í
- Gregorio: Dya ro pech'e na jo yo pjiño k'o ro sii
- Cirila: Ngekjua na ñ i pjeme
- Gregorio: Ri negó ñechje k'o uniji kja ngungeme ngek'ua ra nrixki.

Jñusī yo chjirī, JAA o JIO, k'o ónk'ī k'e jñaa:

-¿Ya nd'ixk'i k'o yo pjiño ñechje? _____

-¿l parage nu yo ngungeme? _____

-¿l parage yo pjiñó ñechje? _____

-¿l pech'e yo nrënsi ne yo punk'ana? _____

-¿l parage yo ñechje yo uní yo dyete? _____

Dyonī na tee k'o i dyoji pji ts'iji nəji,
dyok'ī ñe chintr'ī kja ne xiskuama.

Ñubi k'o i dyojui k'o i chjiriji.

K'o ra tsjaa: Xórpī k'o ñaji k'o i dyoji.

Jñusī k'o ónk'i ñe k'o i dyojuí ñe xorpi ne ñaji:

JÑUSÍ K'O ÓNK'I ÑE K'O IN DYOJUI

- _____: jNa ñ i pjeme!
- _____: A nrëë
dya mi sodyége
- _____: Jo
dyakiji pjiño
ñechje
- _____: Nuzgo
ri parg k'o s'ii
- _____: Dya
ro pech'e najo yo punk'ana k'o ro
sii
- _____: Ngek'ua na ñ i pjeme
- _____: Ri negó ñechje ngek'ua ra
nrixki.

K'E JÑAA ÑAJI

- Gregorio: jNa ñ i pjeme!
- Cirila: A nrëë
dya mi sodyége
- Gregorio: Jo
dyakiji pjiño
ñechje
- Cirila: Nuzgo ri
parg k'o s'ii
- Gregorio: Dya
ro pech'e najo yo punk'ana k'o ro
sii
- Cirila: Ngek'ua na ñ i pjeme
- Gregorio: Ri negó ñechje ngek'ua
ra nrixki.

Jñusī k'e chjñrī ñe k'o ónk'i k'e ñaji.

- ¿Kjo na ñ o pjeme? _____.
- ¿Kjo dya mi sódyé a nrëë? _____.
- ¿Kjo nge k'o uniji pjiño ñechje? _____.

Nubi k'o in dyojuí k'o in chjñrīji.

Kó ri tsjaa: Xorpí i jñaa k'o i dyoji.

EDYITS'E

Kuatr'ī ñe xórpí i jñaa ko yeje i dyojui:

- ____ : ¡Na __ i pjeme!
- ____ : A nrëë dya mi _____
- ____ : O dyakiji
pjiño _____ - ____ :
- Nuzgó ri pág k'o _____
- ____ : Dya _____ yo
punk'ana k'o _____ - ____ :
- Ngek'ua na _____ i pjeme
- ____ : _____ ñechje ngek'ua
ra nrixki.

Dyérë ni xómpite:

K'o rí pjéchi: Ri mbeñe nrextrjo yo pjiño k'i ra sigi ñe k'o kjapji ñechje.

Tsjaa k'o b'épji k'o i étr'ëji ñe pjóxteji.

Tsjaa na b'epji k'o ri yepe.

K'o ra tsjaa: Xórpí ne sék'ijni: Nu ts'ita jichi nu tsitr'i k'o jo jichiji, pjéchi nu ts'itr'i k'o jo jichi nu ts'ita.

6. YO DYOXÍ YO KARA KJA I JÑIÑI.

K'o ri pjéchi: Ri ñaa Jñatrjo yo jñaa dyoxí k'o kara kja i jniñi.

Xórpī ne sék'ijñi: "Nu ts'ita jichi nu tsitr'i k'o jo jichiji, pjéchi nu ts'itr'i k'o jo jichi nu ts'ita".

Kuatr'ī k'e dyoxi k'ī i nege:

Yaxi na ngronsi, X, k'o chjñri k'o dyoni pjé ma dyoxi i nege, kja ne tsok'ī JAA o JIO:

TR'ONI	JAA	JIO
¿l p̄arā pjé ni chju u?		
¿l p̄arā pjé sii?		
¿l p̄arā pjé sii?		
¿l p̄arā ja b'ib'i?		

Chëkë yo jmicha:

Sibï

Rekjua

Jñure

Tr'amexe

Mëxë

Dyérë ñe yepé

Nubi k'o i dyojui k'ii i chjinri

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o in dyoji yo ts'ijñaa: ¿Pjé ni chjuu?, ¿Pjé sii? ¿Ja b'ib'i?

Xórpí ne sék'ijñi: "Nu ts'ita jichi nu tsitr'i k'o jo jichiji, pjéchi nu ts'itr'i k'o jo jichi nu ts'ita".

Dyérë ñe yepe.

-Xómpïte: ¿Pjé ma dyoxi k'o ñeji kja in jñiñi i dyétrb'ë nu jmicha?

-Angel: Ngenu dyoxi kjo ro ëtr'ë

-Xómpïte: ¿Pjé ni chjuu?

-Angel: Ni chjuu sibï

-Xómpïte: ¡Na zóó nu dyoxi! ¿ja b'ib'í?

-Angel: B'ib'í kja nu b'atrjí

-Xómpïte: ¡Me na jee kja b'ib'í! ¿Pjé sii?

-Angel: Sii dyi.

Tsotr'i yo ts'ijñaa "dyoxi, kjo ro ëtrë, zóó, b'atrjí, na jee".

Dyérë ñe yepe.

Tsimb'i k'e ts'ijñaa kja in s'odyé ñe k'e ts'ijña kja in jodyé.

TSOK'I S'ODYÉ	TSOK'I JODYÉ
¿Pjé ni chju <u>u</u> ?	Sii dyi
¿Ja b'ib'í?	B'ib'í kja nu b'atrjí
-¿Pjé sii?	Ni chju <u>u</u> sibï

Tsotr'i yo ts'jñaa k'i ónk'i jñaa.

Ñubi k'o i dyoju k'o i chjñrjí.

K'o ra tsjac: Ñaji ne jñaa k'o i dyoju.

Dyérë ñe yepe.

Xorpí k'o in dyoju k'e ñaji:

-Xómpítë: ¿Pjé ma dyoxii
dyétrb'e nu jmicha?

-Ángel: Ngenu dyoxii kjo ro étr'ë

-Xómpítë: ¿Pjé ni chjuu?

-Ángel: Ni chjuu sibii

-Xómpítë: ¡Na zóó nu dyoxii! ¿ja
b'ib'i?

-Ángel: B'ib'i kja nu b'atrji

-Xómpítë: ¡Me na jée kja b'ib'i!
¿Pjé sii?

-Ángel: Sii dyi

Kuatr'i yeje dyoxii k'i nee yeje i dyoju:

K'o ra tsjaa: Xórpí ne sék'ijñi: "Nu ts'ita jichi nu tsitr'i k'o jo
jichiji, pjéchi nu ts'itr'i k'o jo jichi nu ts'ita".

Jñusī k'o ónk'ī ñe k'o in dyoju ñe xorpi nu jñaa.

K'E JÑAA ÑAJI

-Xómpïte: ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jñiñi i dyëtrb'e nu jmicha?

-Ángel: Ngenu dyoxi kjo ro èt'rë

-Xómpïte: ¿Pjé ni chjuu?

-Ángel: Ni chjuu sibë

-Xómpïte: jNa zóó nu dyoxi! ¿Ja b'ib'i?

-Ángel: B'ib'i kja nu b'atrji

-Xómpïte: jMe na jee kja b'ib'i! ¿Pjé sii?

-Ángel: Sii dyi

JÑUSÍ K'O ÓNK'Í ÑE K'O IN DYOJUI

- _____: ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jñiñi i dyëtrb'e nu jmicha?

- _____: Ngenu dyoxi kjo ro èt'rë

- _____: ¿Pjé ni chjuu?

- _____: Ni chjuu sibë

- _____: jNa zóó nu dyoxi! ¿Ja b'ib'i?

- _____: B'ib'i kja nu b'atrji

- _____: jMe na jee kja b'ib'i! ¿Pjé sii?

- _____: Sii dyi

Jñusí yo trjiri nu ónkí kja ne jñaaji:

- ¿Kjo dyetrë nu jmicha na sibë? _____.

- Kjo dyonii: ¿Ja b'ib'i? _____.

Ñubi k'o in dyoju yo trjiri:

K'o ra tsjac: Xórpí k'o ñaji in dyozi.

Dyérë ñe yepe

Pokji ngek'o i jmichage ri párago yo sibë
¡Ts'ako na zézhil, kuatr'i na kjua

Tsotr'i yo ts'ijñaa:
"jmicha, étr'ë jmicha"

Dyérë k'e jñaji k'i baeë ñe
yepe

-Ángel: ¡kjimi xómpïte!	D
-Xómpïte: ¡Kjimi Anxel! ¿i tjéé i b'épji?	
-Ángel: ¡Jaa xómpïte!	
-Xómpïte: ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jñini i dyétrb'ë nu jmicha?	
-Ángel: Ngenu dyoxi kjo ro étr'ë	

Jñus'i kja ts'ok'i i jodyé k'i na ts'iyaxi k'i pjirí o trjuu yo nte a kjanu:

Tsotr'i yo jichi zénguate.

Yaxi yo jñaji xómpïte, b'épji, dyoxi.

Nubi k'i i dyozi k'o i chjînriji.

K'o ra tsjaa: Xorpü k'o in dyozi yo sék'ijñi "Nu ts'ita jichi nu tsitr'i k'o jo jichiji, pjéchi nu ts'itr'i k'o jo jichi nu ts'ita".

Jñusī k'o ónk'ī ñe k'o in dyojui ñe xorpī nu jñaa

K'E JÑAA ÑAJI

- Ángel: ¡Kjimi xómpíte!
- Xómpíte: ¡Kjimi Anxe! ¿l trjéé i b'épji?
- Ángel: ¡Jaq xómpíte!
- Xómpíte: ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jñiñi i dyétrb'e nu jmicha?
- Ángel: Ngenu dyoxi nu ro étr'ë
- Xómpíte: ¿Pjé ni chjuu?
- Ángel: Ni chjuu sib'i
- Xómpíte: ¡Na zóó nu dyoxi! ¿ja b'ib'i?
- Angel: B'ib'i kja a b'atrji
- Xómpíte: ¡Me na jee ja b'ib'i! ¿Pjé sii?
- Angel: Sii dyi

JÑUSĪ K'O ÓNK'Ī ÑE K'O IN DYOJUI

- _____ : ¡kjimi _____!
- _____ : ¡kjimi _____ ! ¿l trjéé i b'épji? -_____ : ¡Jaq _____ !
- _____ : ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jñiñi i dyétr'bë nu jmicha?
- _____ : Ngenu dyoxi nu ro étr'ë
- _____ : ¿Pjé ni chjuu?
- _____ : Ni chjuu sib'i
- _____ : ¡Na zóó nu dyoxi! ¿ja b'ib'i?
- _____ : B'ib'i kja a b'atrji
- _____ : ¡Me na jee ja b'ib'i! ¿Pjé sii?
- _____ : Sii dyi

Jñusī trjñrī k'o ónk'ī yo jñaji:

- ¿Kjo dyétrb'ë nu jmicha nu dyoxi?: _____.
- Kjo dyoni: ¿l trjéé i b'épji?: _____.
- Kjo dyoni: ¿Pjé ma dyoxi kjo b'ib'i kja i jñiñi i dyétrb'ë o jmicha?

Ñubi k'ī i dyoji k'o i chjñrī.

K'o ra tsjac: Xorpī k'o jñaa k'o in dyoji.

Dyérë ñe yepe

- Ángel: ¡kjimi xómpïte!
- Xómpïte: ¡Kjimi Anxe! ¿i trjéé i b'épjí?
- Ángel: ¡Jaq xómpïte!
- Xómpïte: ¿Pjé ma dyoxí kjo ñeji kja in jñiñi i dyértb'ë nu jmicha?
- Ángel: Ngenu dyoxí nu ro étr'ë
- Xómpïte: ¿Pjé ni chju u?
- Ángel: Ni chju u sibí
- Xómpïte: ¡Na zóó nu dyoxí! ¿ja b"ib"í?
- Ángel: B"ib"í kja b'atrjí
- Xómpïte: ¡Me na jee ja b"ib"í! ¿Pjé sii?
- Angel: Sii dyí

Tsotr'í yo ts'ijñaa: “ i trjéé, i dyértb'ë nu jmicha, ro étr'ë nu jmicha, pjé, ja nge kua, pjé, b"ib"í, dyí”.

Yaxí na ngronsi, X, kja ne tsok'í sódyé, k'e ts'ijña k'i ónk'íji.

	¡Kjimi!
	¿I trjéé i b'épjí?
	¿Pjé ma dyoxí kjo ñeji kja in jñiñi i dyértb'ë nu jmicha?
	¡Me na jee kja b"ib"í!
	¡Jaq xómpïte!
	¿Ja b"ib"í?

Nubi k'o in dyoju k'o in chjinriji.

Kó ra tsjaa: Xorpí k'o in dyoji yo ts'jña k'i ónk'í ne ñaji.

Jñunsi k'o ónk'i ñe k'o i dyoju ñe ri xorpi ne ñaa ji.

K'E JÑAA ÑAJI

- Ángel: ¡Kjimi xómpite!
- Xómpite: ¡Kjimi Anxe! ¿l trjéé i b'épji?
- Ángel: ¡Jaa xómpite!
- Xómpite: ¿Pjé ma dyoxi kjo ñeji kja in jniñi i dyétr'bë nu jmicha?
- Ángel: Ngenu dyoxi nu ro étr'ë
- Xómpite: ¿Pjé ni chjuu?
- Ángel: Ni chjuu sibü
- Xómpite: ¡Na zóó nu dyoxi! ¿ja b"ib"i?
- Angel: B"ib"i kja a b'atrji
- Xómpite: ¡Me na jee ja b"ib"i! ¿Pjé sii?
- Angel: Sii dyi.

Jñus'i yo trjiri yo ónk'i ne ñaji:

- ¿Kjo otrj'i zenguate?: _____
- Kjo dyoní: ¿Pjé ni chjuu? _____
- Kjo mama: Ro étrb'e nu jmicha nu dyoxi : _____
- ¿Pjé ni chjuu k'e dyoxi k'i ñaa yo nrante?: _____
- ¿Pjé sii nu dyoxi k'i kuatr'i kja nu jmicha?: _____

Dyok'i yo dyoxi k'o i para ñe chjintr'i kja ne xiskuama.

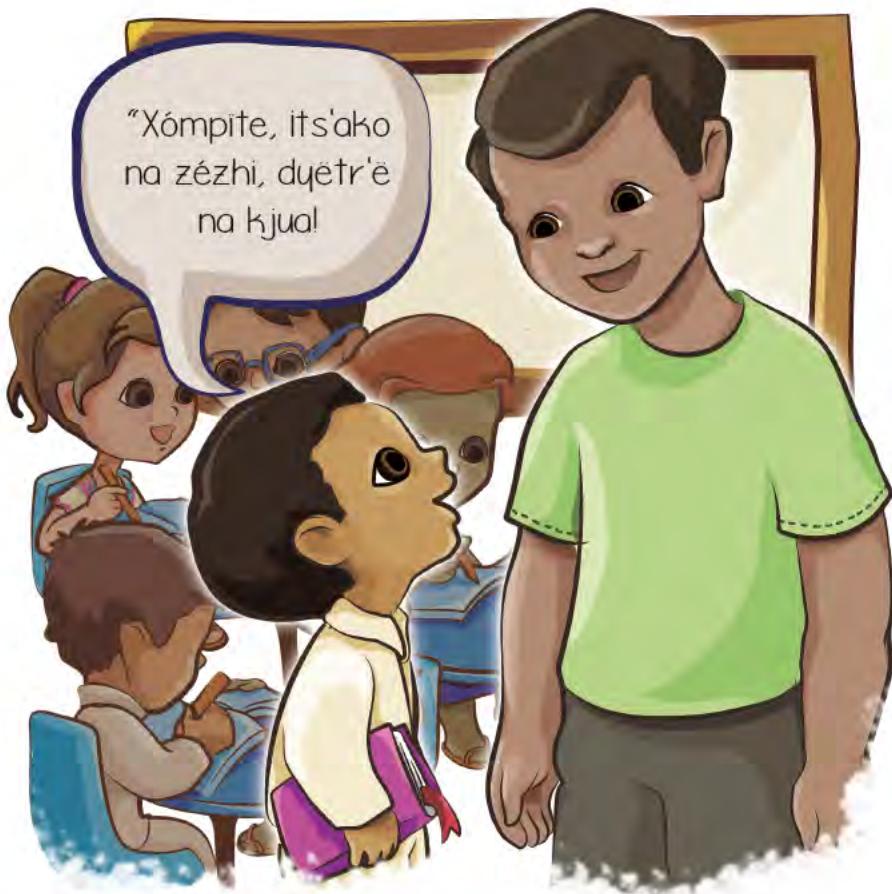
Chëkë ne jmicha:

"Xómpite, its'ako
na zézhi, dyétr'ë
na kjual

Tsotr'ë k'o trjuu
k'e dyoxï

Yaxï k'e ts'ijña k'i
sëë

Yaxï na ngronsi, X,
k'e jñaa "dyëtr'ë"

Dyërë ñe yepe.

-Ángel: Xompïte, jt's'ako na zézhi!, dyëtr'ë na kjua

-Xómpite: ¿Pjénga?

Ángel: Ngekua ra pág na kjua k'i b"ib"i kja ngumï

Tsotr'ë k'e ts'ijña k'i ónk'i jñaa.

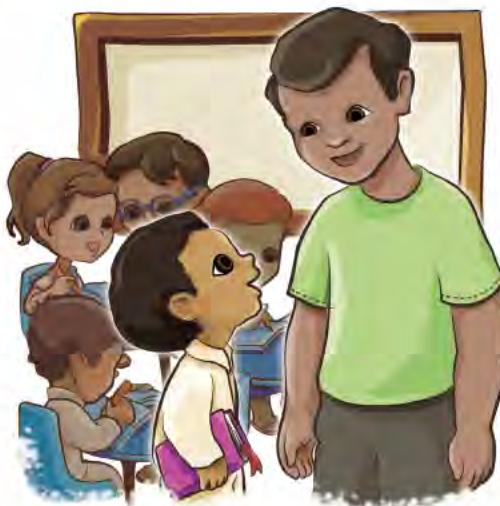

Ñubi na i dyojui k'o i chijnri.

K'o ra tsjaa: Xorpï k'o ñaji k'o i dyoji.

Dyërë ñe yepe.

- Ángel: ¡Kjimi xómpïte!
- Xómpïte: ¡Kjimi Anxel! ¿I tjéé i b'épji?
- Ángel: ¡Jaa xómpïte!
- Xómpïte: ¿Pjé ma dyoxï kjo ñeji kja in jñiñi i dyëtr'pjë nu jmicha?
- Ángel: Nge nu dyoxï kjo ro ètr'ë
- Xómpïte: ¿Pjé ni chjuu?
- Ángel: Ni chjuu sibï
- Xómpïte: ¡Na zóó nu dyoxï! ¿Ja b'ib'i?
- Ángel: B'ib'i kja b'atrï
- Xómpïte: ¡Me na jee ja b'ib'i! ¿Pjé sii?
- Ángel: Sii dyï

Xómpïte: Ma ro ts'itigo mi pés'i kjua kja i nzumïgo

-Ángel: In tatago jo zinzi a b'atrï ñe ro janda naja sibï

-Xómpïte: Pokïj k'o nu i jmicha ro pargo nu sibï

-Ángel: Xómpïte, ¡Ts'ako na zézhil!, dyëtré na kjua

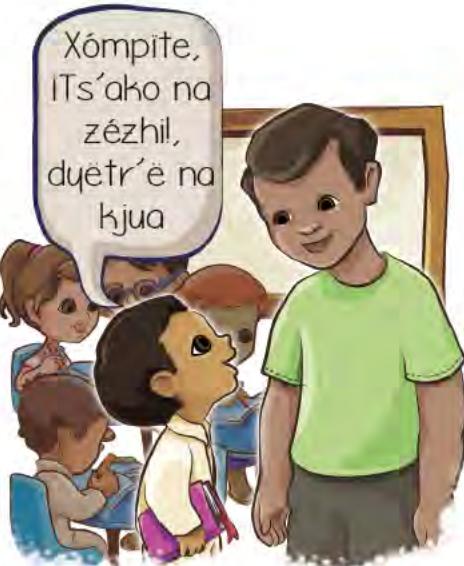
-Xómpïte: ¿Pjénga?

-Ángel: Ngekua ra para na kjua k'i b'ib'i kja nu ngumi

-Xómpïte: Ra xöri ra tr'ego nu jmicha

-Ángel: ¡Ra sok "its" ï ne b'épji!

-Xómpïte: ¡Me na joo Anxel!, maa kja ni ngunxóri

Tsotri yo ts'ijñaa ja k'o ri ch'otri yo jñaa b'ib'i, sii.

Nubi na i dyojui k'o i chjiriji.

K'o ra tsjac: Ñaji k'o i dyoji ne b'ëzhe k'i ya kjogï.

Jñuns'ī k'o ónkī ñe k'o i dyojui ñe xorpi ne ñaji:

JÑUSĪ K'O ÓNKĪ ÑE K'O IN DYOJUI

- _____: Ro étr'bé nu jmicha nu dyoxi
- _____: ¿Pjé ni chjuu?
- _____: Ni chjuu sibü
- _____: ¿Ja b'ib'i?
- _____: B'ib'i kja b'atrji
- _____: ¿Pjé sii?
- _____: Sii dyi
- _____: Nuzgó mi pes'i kjua kja i nzumii
- _____: I tatago jo zinzi a b'atrji ñe ro janda na sibü

K'E JÑAA ÑAJI

- Ángel: Ngenu dyoxi kjo ro étr'ë
- Xómpite: ¿Pjé ni chjuu?
- Ángel: Ni chjuu sibü
- Xómpite: ¿ja b'ib'i?
- Ángel: B'ib'i kja b'atrji
- Xómpite: ¿Pjé sii?
- Ángel: Sii dyi
- Xómpite: Nuzgó mi pes'i kjua kja i nzumii
- Angel: I tatago jo zinzi a b'atrji ñe ro janda na sibü

Kuatr'i na dyoxi k'e me néé i xómpite:

K'o ra tsjaa: Xorpi yo ñaji k'o i dyoji.

EDYITS'E

Kjuatr'ī ñe xorpi yo ñaji k'o yeje in dyoju:

- _____: Ngenu dyoxi nu ro ëtr'bë nu jmicha
- _____: ¿Pjé ni _____?
- _____: Ni chjuu _____
- _____: ¿Ja _____?
- _____: B'ib'i kja b'atrji
- _____: ¿_____ sii?
- _____: _____ dyi
- _____: Ro pés'i
_____ kja in nzumï
- _____: In tatago jo zinzi
a _____ ñe ro janda
naja _____

Dyérë ni xómpite:

K'o rí pjéchi: Ri ñaa Jñatrjo yo jñaa dyoxi k'o kara kja i jñiñi.

¡Tsja k'o b'epji k'o i ëtr'ëji ñe pjóxteji!

Tsa na b'epji k'o ri yepe

K'o ra tsjaa: Xórpi ne sék'ijñi: Na kimi k'i ñijmo nu jmo, si'i k'i ñijmo, ra i'i k'i ñijmo.

7. K' O PEZHEJI KJA I MENZUMI ÑE K' O DYA JÑIÑI

K'o rí pjéchi: Ri juajnì jña k'o pechkeji.

Xórpī ne sék'ijñi: Na kimi k'ī ñijmo nu jmo, si'i k'ī ñijmo, ra i'i k'ī ñijmo.

Dyok'ī yo jmicha ka xiskomī ngunxorī ñe ri chintr'ī ja ork'ī:

Chëkë yo jmicha, dyerë ne yepe:

Nu k'í ri nëd'ëji

Ngunxorï

Nge nu pjéñe

Pjónsï

Yaxï na ngronsi, X, nu jmicha k'e ts'ijñaa "ri pjéchi".

Ts'otr'ï nu ts'ijñaa "Nge nu pjéñe".

Yaxï k'í ts'ijñaa "Pjónsï".

Ñubi k'o naja i dyojui k'o ya chjirï, ñe e b'epji k'i dyokï ñe chjitr'i.

K'o ri tsjaa: Jichi in dyoji k'e b'epji k'i dyokï ñe chjitr'i.

Dyérë, yepe yo junsjmuri ñe tsjaa yo b'ëpji.

E XUBA PJÉCHI

E Xuba pa'a ngunxori. Nuk'ua xo pa'a xuntr'i ñe ts'itr'i, ra pjéchiji ra ñaji o jñaa nu jñiñi. Nu xómpüte pjósiji.

Yaxi na ngronsi, X, nu ts'ijñaa "pjosi".

Ts'otr'i k'e ts'ijñaa "Pjechiji"

I xoriji, potr'i ja ñaji, k'a nzumiji, yo b'ëpji xorpi k'o i dyozi k'o pjéchi.

Ts'otr'i na ts'ijñaa "k'a nzumiji, yo b'ëpji xorpi k'o i dyozi k'o pjéchi"
Yaxi k'i ts'ijñaa "potr'i ja ñaji".

Ma ra kjogii naja kjee, e Xuba, ra pjéchi janzi ñaa k'o ñaji kja o jñiñi.

Yaxi na ngronsi, X, o trjuu k'i ned'ë nu b'ezhe.

Tsotri k'e ts'ijñaa "ra pjéchi".

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o in dyozi k'e jmurjñaa "E XUBA PJÉCHI".

Kuatr'í i jmicha ma i pépjibi dyozi.

Dyérë k'o ra xoriji k'e jmurjñaa:

E XUBA PJÉCHI

E Xuba pa'a kja ngunxóri. Nuk'ua xo pa'a xuntr'i ñe ts'itr'i. Yo xontr'i pjéchiji ra ñaji o jñaa nu o jñiñi. Nu x 'mpíte pjosiji, l xóriji, potr'i ja ñaji, kja ngumiji xorpi ko dyozi k'o pjéchi. Ma ra kjogí naja kjee, e Juan, xo ra pjéchi ra ñaa ñe ra dyérë janzi jñaa k'o ñaji kja jñiñi.

Jñusí k'o trjirí yo ónkiji.

-¿Pjé chjuu k'i ri néd'ëji? _____

-¿Pjé chjuu nu jñaa k'i na pjéchiji? _____

-¿Kjo nge ko i xorpiji k'o ya pjéchi? _____

-¿Pjé chjuu k'i jmurjñaa? _____

Nubi ko naja i dyojui k'o i chjinri.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o pezhe k'e jmurjñaa ko in dyozi.

Dyërë ñe yepe:
Xorpï ko yeje i dyojui k'e jñaji:

- Emiliano: ¿Kjo nge pa'a ngunxori?
- Silvia: E Xuba.
- Rafael: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxori?
- Silvia: Yo xóntr'i
- Emiliano: Nu xómpïte pjósiji.
- Rafael: Jaa, Ngemï potr'i ja ñame kja ngunxori.
- Emiliano: Yo dyoji pjósii kja ngumii ra dyëtr'ë o b'épji.
- Silvia: ¿Jingua ra pjéchi e Xuba?
- Rafael: Ma ra kjogii naja kje'e.
- Silvia: "E Xuba pjéchi" ¿Chjuu a kjanu k'e xónri?
- Emiliano: Jaa, chjuu a kjanu.
- Silvia: Rafael, Emiliano ¡Jaa ra chéji ra xónri!
- Emiliano: ¡Jaa ra chéji ra xónri Silvia
- Rafael: ¡Maxa Silvia! ¡Maxa Emiliano!

Tsotr'i ne ts'ijña "ngunxóri".
Yaxi yo ts'ijñaa k'o ónk'i tr'óni.
Yaxi na ngrónsi, X, o trjuu k'i ri nëd'ë nu b'ezhe.

Jñusï k'o

- ¿Kjo nge dyonï: Kj

- ¿Kjo nge nrïï: Yo t:

- ¿Kjo nge pjosï e Ju
ngumï? _____

Nubi ko yeje i dyojui k'o i chïnri.

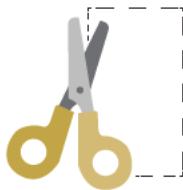

Dyok'ï yo jmicha ka xiskomï ngunxóri ñe ri chïntr'ï ja ork'ï.

Tsa na b'epji k'o ri yepe.

K'o ri tsjaa: Pexpe i dyoji k'e jmurjñaa.

Chïkï yo jmicha kja k'e jéb'ï dyok'ï yo rantee
“E XUBA PJÉCHI” ñe ri chïtr'ï ja pebi

ne xiskomï ts'ob'ï,

a ngunxori

xómpïte

ne xiskomï z'oz'ï

Kje: ñe zanï

mbo'o ngunxori

nu ts'tr'i xori

“Ngezgó Xuba”

Dyokjome

Jñusī k'o onk'ī ñe ri ñaji ko jeye dyojui:

JÑUSÍ K'O ÓNK'Í ÑE K'O I DYOJUI

- _____: ¿Kjo nge pa'a ngunxori?
- _____: Chjuu Juan.
- _____: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxori?
- _____: Yo xóntr'i
- _____: Nu xómpïte pjosiji.
- _____:
Jaga, Ngemí potr'i ja ñame kja ngunxoï.
- _____: Yo dyoji pjósí kja ngumí, me ra dyëtr'ë o b'épji.

Jñusī k'o onk'ī yo i jñaa:

- ¿Kjo dyóni: Kjo nge pjéchi kja ngunxori? _____
- ¿Kjo nríri: "Yo xóntr'i": _____
- ¿Kjo mamí? "Chjuu Xuba": _____

Ñubi ko yeje i dyoji k'o i chjínri.

K'o ra tsjaa: Xorpí ko i dyoji k'i jñaji.

K'E JÑAA ÑAJI

- Emiliano : ¿Kjo ngue pa'a ngunxori?
- Silvia: Chjuu Xuba.
- Rafael: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxori?
- Silvia: Yo xóntr'i
- Emiliano: Nu xómpïte pjosiji.
- Rafael: Jaga, Ngemí potr'i ja ñame kja ngunxoï.
- Emiliano: Yo dyoji pjósí kja ngumí, me ra dyëtr'ë o b'épji.

Dyérë ñe yepe.
Xorpí ko yeje i dyojui nu jñaa:

- Silvia: ¿Jingua ra pjéchi e Xuba?
- Rafael: Ma ra kjogí na kjéé.
- Silvia: "E Xuba pjéchi" ¿Chjuu a kjanu k'e xóri?
- Emiliano: Jaa, chjuu a kjanu.
- Silvia: Rafael, Emiliano ¡Jaa ra chéji ra xóri!
- Emiliano: ¡Jaa ra chéji ra xóri Silvia! Ra chjéji Rafael
- Rafael: ¡Maxa Silvia! ¡Maxa Emiliano!

Tsot'rí k'e ts'ijñaa "ra pjéchi"

Yaxí yo ts'ijñaa k'o ónk'i tr'óni.

Yaxí na ngronsi, **X**, o trjuu k'i néd'ë nu jmurjñaa.

Jñunsi k'o ónk'iji.

-¿Kjo dyóni: ¿xo a kjanu k'i xóri?:

-¿Kjo nríri: "Jaa, chjuu a kjanu":

-¿Kjo nge k'i otr'i enzhe?

Nubi ko yeje i dyoji k'o i chjinri.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o in dyoji k'e b'ezhe k'i jña.

Jñusī k'o onk'íji, ñe yeje i dyoji, ri xorpi ri ñaji:

JÑUSÍ K'O ÓNK'Í ÑE K'O I DYOJUI

- _____: ¿Jingua ra pjéchi e Xuba?
- _____: Ma ra kjogí na kjéé.
- _____: "E Xuba pjéchi" ¿chjuu a kjanu k'i xóri?
- _____: Jaa, chjuu a kjanu.
- _____: _____ ¡Jaa ra chéji ra xóri!
- _____: ¡Jaa ra chéji ra xóri!
- _____! ¡Jaa ra chéji _____!
- _____: ¡Maxa _____! ¡Maxa _____!

Jñusī k'o i chjirí i jñaji:

K'E JÑAA ÑAJI

- Silvia: ¿Jingua ra pjéchi e Xuba?
- Rafael: Ma ra kjogí na kjéé.
- Silvia: "E Xuba pjéchi" ¿chjuu a kjanu k'i xóri?
- Emiliano: Jaa, chjuu a kjanu.
- Silvia: Rafael, Emiliano ¡Jaa ra chéji ra xóri!
- Emiliano: ¡Jaa ra chéji ra xóri!
- Silvia: ¡Jaa ra chéji Rafael!
- Rafael: ¡Maxa Silvia! ¡Maxa Emiliano!

-¿Kjo dyóní?: "¿Jingua ra pjéchi e Xuba?": _____

-¿Kjo nge nríri?: "Ma ra kjogí na kjéé"? _____

-¿Kjo mami "Kja ra chéji" mo maa?: _____

Nubi ko yeje dyoji k'o i chjinri.

K'o ra tsjaa: Xorpí ko i dyoji ne jñaji.

Dyërë ñe yepe.

- Emiliano: ¿Kjo nge pa'a ngunxóri?
- Silvia: I Chyü Juan.
- Rafael: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxóri?
- Silvia: Yo xontr'i
- Emiliano: Nu xómpite pjosiji.
- Rafael: Jaa, Ngemí potr'i ja ñame kja ngunxóii.
- Emiliano: Yo dyoji pjosii kja ngumi ma ra dyetr'e o b'epji.

- Silvia: ¿Jingua ra pjéchi e Juan?

- Rafael: Ma ra kjogii na kjéé.

- Silvia: "E Xuba pjéchi" ¿chüyü a kjanu k'i xóri?

- Emiliano: Jaa, chüyü a kjanu.

- Silvia: Rafael, Emiliano ¡Jaa ra chéji ra xóri!

- Emiliano: ¡Jaa ra chjéji ra xóri Silvia!

- Rafael: ¡Maxa Silvia! ¡Maxa Emiliano!

Tsotr'i yo ts'ijñaa k'o mami yo jñaa: Pa'a, pjéchi, pjosi, pépji, kjéé, chüyü, chjüü a kjanu, maxa.

Ts'imbii k'e ts'ijñaa ki óni i chjirri:

¿Kjo nge pa'a ngunxóri?	Ma ra kjogii na kjéé.
¿Kjo nge pjéchi kja ngunxori?	Yo ts'ixori
¿Jingua ra pjéchi e Xuba?	"E Juan pjéchi"
¿Chjüü a kjanu k'i xori?	Chjüü e Xuba

Ñubi ko na i dyoju k'o i chjinri.

K'o ri tsjaa: Ñaji k'o i dyoju k'i pezhe e Xuba.

Dyérë ne yepe.

Xorpí ko yeje i dyojui nu jñaa:

- Rafael: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxóri?
- Silvia: Yo xóntr'i.
- Emiliano: Nu xómpíte pjósiji.
- Rafel: Ñají kja ngunxori ñaji.
- Emiliano: Yo dyoji pjósii kja ngumí ma ra dyétr'ë o b'épji.
- Silvia: ¿Jingua ri pjéchiji?
- Rafael: Ma ra kjogí na kjéé

Jingua ra
pjéchi

Tsotr'í ne ts'ijñaa "Yo ts'ixóri"

Yaxí yo ts'ijñaa k'o ónkí tr'óni.

Yaxí na ngronsí, X, k'o o trjuu yo rante k'o ón'k'í tr'óni.

Jñusí yo trjíri k'o onk'í yo i jñaa.

- ¿Kjo nge k'í pjéchi?:

- ¿Jingua ra pjéchiji?:

- ¿Kjo pjóxkiji?:

Nubi ko yeje dyojui k'o i chjinri.

K'o ri tsjaa: Ñaji k'o i dyoji k'í pezhe jmurjña.

Ñjunsï k'o ónkï ñe yeje i dyojui, ñe xórpï k'e jñaa:

JÑUSÏ K'O ÓNK'Ï ÑE K'O I DYOJUI

- ____: ¿Kjo nge pjéchi kja ngunxoriï?

- ____: Yo xóntr'i.

- ____: Nu xómpïte pjósiji.

- ____: Ñajï kja ngunxoriï ñaji.

- ____: Yo dyoji pjósï kja ngumï ma ra dyëtr'ë o b'épji.

- ____:
¿Jingua ri pjéchiji?

- ____: Ma ra kjogï na kjéé

K'E JÑAA ÑAJI

- Rafael: ¿Kjo ngue pjechi kja ngunxoriï?

- Silvia: Yo xóntr'i.

- Emiliano: Nu xómpïte pjósiji.

- Rafael: Ñajï kja ngunxoriï ñaji.

- Emiliano: Yo dyoji pjósï kja ngumï ma ra dyëtr'ë o b'épji.

- Silvia: ¿Jingua ri pjéchiji?
- Rafael: Ma ra kjogï na kjéé

Ts'ímbï k'e ts'ijñaa ki ónï i chjïnrï:

¿Kjo nge pjéchi kja ngunxoriï?	Ma ra kjogï na kjéé.
¿Jingua ra pjéchiji?	Yo xóntr'i

Ñubi ko yeje dyojui k'o i chjïnrï:

K'o ri tsaa: Xorpï ko i dyoji ne jñaa.

Kjuatr'ī nu jmurjña k'i pezhe i jmichage

PJÉCHI

Chjuzgó _____, ri pa'a _____. Nuk'ua xo
pa'a xuntr'i ñe ts'itr'i, nuk'ua pjéchiji
_____ k'i ñaji kja nu jniñi.

E xómpïte _____. Ma ri xóri, _____,
k'a nzumiji xórpï k'o dyojui k'o pjéchi.
Mii ra kjogii _____, e Xuba, jo ra pjéchi
janzi jña k'o ñaji kja jniñi.

Ñubi k'o i dyojui nu jmurjña.
Dyérë ni xómpïte:
K'o rí pjéchi: Ri juajnii jña k'o pechkeji

¡Tsja k'o b'epji k'o étr'ëji ñe pjöxtëji!

K'o ri tsjaa: Xórpï ne sék'ijñi: "Ts'e ga ts'e e Paquito kob'í ts'ixitu kja yo ts'e
ts'ipós'í".

¿Pje mangé?

Dya pje ri mamí

¿Jingua dya pje mamí?

Ma na jo ro éré

¿Jingua na jo i dyérë?

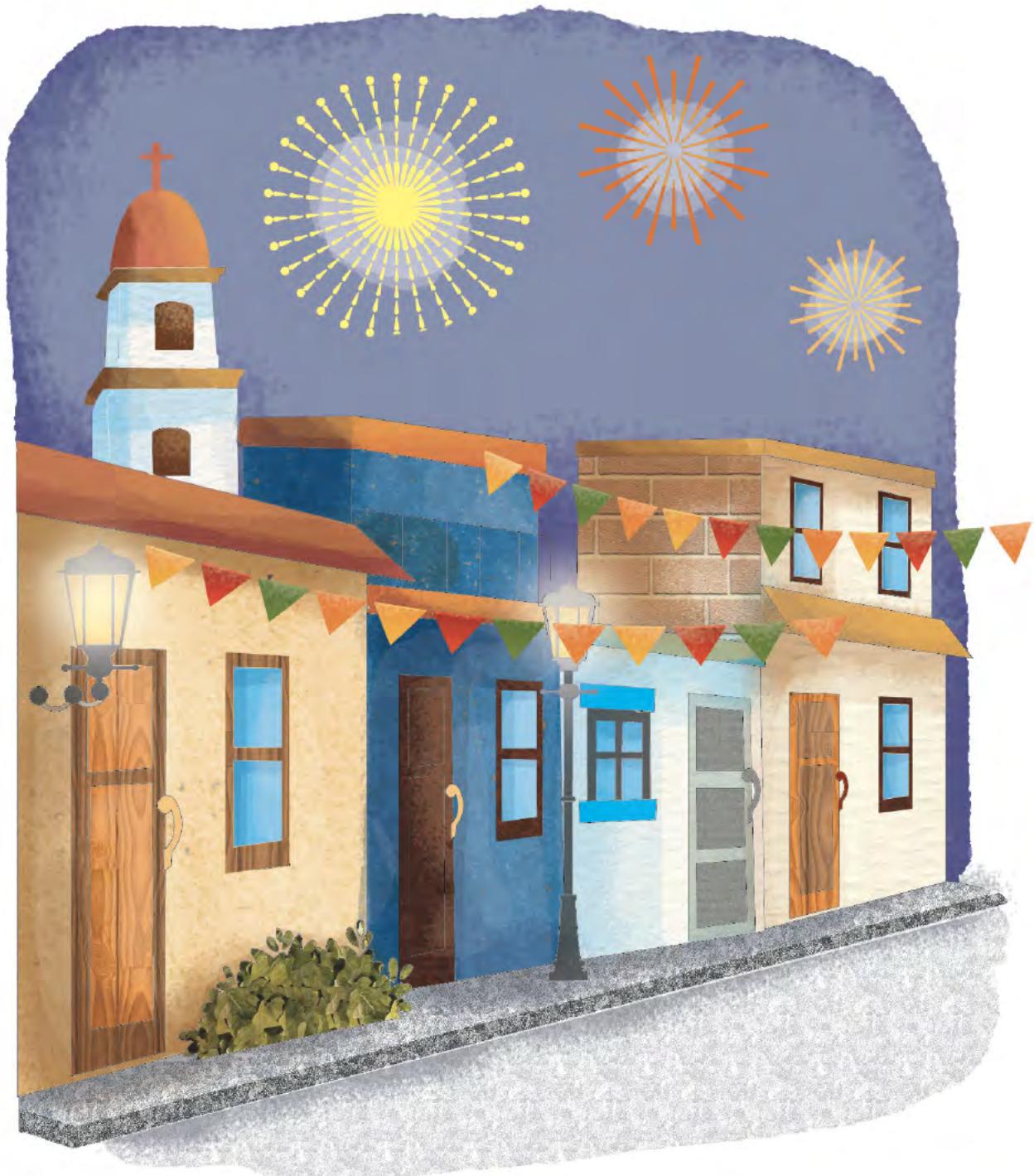
Ma dya pje ro mamí

8. YO MBAXKJUA KJA IN JÑIÑIGÓ.

K'o rí pjéchi: K'o ra kja yo ñanji yo mbaxkjua.

Dyiokī yo jmicha k'o ba enje ká pezhe
ne jñiñiji ñe ri ch'íintr'i jako chejui:

Chëkë yo jmicha.

Mbaxkjua

Mëji

Jmicha

Neji

Dyërë ñe yepe.

Yaxi na ngronsi X, nu jmicha k' i ne ra mamii "Mëji".

Tsotri k'e ts'ijñaa "Jmicha".

Yaxi k'i ts'ijñaa "Neji".

Tsompi ko yeje i dyojui i b'epji k'o i dyoki ñe k'o i chjinri.

K'o ra tsjaa: Pëspë i dyoji i b'epji k'o i dyoji ñe chjintri'.

Xórpí ne sék'ijñi: "Ts'e ga ts'e e Paquito kob'í ts'ixitu kja yo ts'e ts'ipós'í".

Dyérë ñe yepe:

-Javier: ¡ra xónri nge ra baxkjua i ni jñiñiji!

-Daniela: Ja, ¡nuzgó
ra meb'e k'o i
nana!

-Andrea: Nuzgó ra
megob'e i kjunjue

-Javier: ¡Nuzgó ri
nee ra pjóns'í
jmich'a

-Andrea ¡Ra tuní nu
ñaa na jee ñe i
kjunjue nu
ts'ijuens'ibi!

-Javier: ¿Pjóns'í
jmich'a k'o jmurií?

-Andrea: Jaa, ra
pjóns'íji jmich'a kja
k'e mbaxkjua

-Daniela: ¡Jaa!, kja
k'e mbaxkjua, kja k'e zóó b'atrí, ne k'a
tr'entr'ezi.

Tsotr'í k'e ts'ijñaa "ra meb'e k'o, ra megob'e, Ra tuní".

Yaxí k'i ts'ijñaa; "Ra tuní nu ñaa na jee ñe i kjunjue nu ts'ijuens'ibi".

Yaxí na ngronsi, X, nu jmicha nu tée k'í janra naja jmicha.

Yaxí na ngronsi, X, yo ts'ijñaa k'o mama k'o nee,
nzakja:

	¡Ra meb'e k'o i nana!	
	¡Nuzgó ri nee ra pjóns'i jmicha!	X
	Ra tuní nu ñaa na jee	
	¿ Pjóns'i jmich'a k'o jmuriyi?	

Ñu k'o i dyoji k'o i chjinri.

K'o ra tsjaa: ña k'o i dyoji k'o ra tsaji k'a mbaxkua yo tee
kja ñaji.

Dyérë ñe yepe.

Xórpí ko yeje dyojui nu ñaji:

-Javier: ¡ra xónri nge ra baxkua i ni jniñiji!

-Daniela: Ja, ¡nuzgó ra meb'e k'o i nana!

-Andrea: Nuzgó ra megob'e i kjunjue

-Javier: ¡Nuzgó ri nee ra pjóns'i jmich'a!

-Andrea: ¡Ra tuní nu ñaa na jee ñe
i kjunjue nu ts'ijuens'ib!

-Javier: ¿Pjóns'i jmich'a k'o jmuriyi?

-Andrea: Jaa, ra pjóns'i jmich'a
kja k'e mbaxkua

-Daniela: ¡Jaal!, kja k'e mbaxkua,
kja k'e zóób'atrji, ñe kja tr'entr'ezi!

Tsotri k'e ts'ijñaa "k'o jmuriyi".

Jñuspī o trjū u nu rantee k'ī pébi nu
yaxī kja ne ñaji, nzakja:

Javier	¡Ra xónrī nge ra baxkjua i ni jñiñiji!
	Ja, ¡nuzgó ra meb'e k'o i nana!
	Nuzgó ra megob'e i kjunjue.
	¡Nuzgó ri née ra pjóns'í jmich'a!
	¡Ra tunī nu ñaa na jee ñe i kjunjue nu ts'ijuens'ibí!

Dyopjī k'o chjīnrī:

- ¿Pjié ma jmuri' ri pjons'í nu jmicha?

Nu k'o yeje dyođi k'o i chjīnrī.

K'o ra tsjaa: ñaa ko jñaji k'o i dyođi.

Dyérë ñe yepe.
Xórpi k'o yeje dyojui ne ñaji:

- Javier: ¡Nuzgó ri negó kja ñii k'i na zóó!
- Andrea: Nuzgó k'o i kjunjue kja yo tr'entr'ezi
- Daniela: ¡Nuzgó k'o i nanago kja ne zóó b'atrí!
- Andrea: ¡Ra cheji ra xónri! kja k'e mbaxkjua
- Daniela: ¡Jaa, ra chjeji ra xónri!
- Javier: ¡Maxa! Andrea, dya ri jiombéñi ri chjiní k'i i ñaa na naje ñe i kjunjue nu tsijuens'ibi
- Andrea: ¡Maxa Javier! ¡Ri dyeb'e kja ri pjónsi i jmich'a!

¿Pjónsi
jmicha k'o i
jmuri?

Tsot'i ne ts'ijñaa "Nuzgó ri nee K'a"

Yaxi k'e ts'ijñaa k'i mamí yo neji

Tsot'i k'o trjuu nu rantee k'i xipji pje ra tsjaji

Yaxi na ngronsi, X, k'o jmicha nu tee k'i n'ëdë ne ts'ijñaa: "k'o jmuri"

Jñusb'i k'o i chjinri

- ¿Kjo ngeje k'i dyara jiombéñi ra jñins'i k'i ñaa na jee?:

_____

- ¿Kjo ngeje k'i ra mébi nu nana kja mbaxkjua?:

_____

- ¿Kjo ngeje k'i ra pjónsi naja jmicha ko un kjunjue kja yo tréntr'ezi?: _____

Nuu ko yeje i dyojui yo i chjinri.

K'o ra tsjaa: Pexpe i dyoji k'o pezhe nu jmuriñaa.

Dyërë ñe yepe.

- Javier: ¡ra xónri nge ra baxkjua i ni jñiñiji!
- Daniela: Ja, jnuzgó ra meb'e k'o i nana!
- Andrea: Nuzgó ra megob'e i kjunjue
- Javier: ¡Nuzgó ri nee ra pjóns'i jmich'a
- Andrea ¡Ra tuni nu ñaa na jee ñe i kjunjue
nu ts'juens'ibi!
- Javier: ¿Pjóns'i jmich'a k'o jmuri?
- Andrea: Jaa, ra pjóns'iji jmich'a kja k'e mbaxkjua
- Daniela: ¡Jaa!, kja k'e mbaxkjua, kja k'e zóo b'atrji, ne k'a tr'entr'ezi

- Javier: ¡Nuzgó ri negó kja ñii k'i na zóo!
- Andrea: Nuzgó k'o i kjunjue kja yo tr'entr'ezi
- Daniela: ¡Nuzgó k'o i nanago kja ne zóo b'atrji!
- Andrea: ¡Ra cheji ra xónri kja k'e mbaxkjua
- Daniela: ¡Jaa, ra chjeji ra xónri!
- Javier: ¡Maxa! Andrea, dya ri jiombene ri chiní k'i
ñaa na naje ñe i kjunjue nu tsi juens'ibi
- Andrea: ¡Maxa Javier! ¡Ri dyeb'e kja ri pjóns'i jmich'a!

Tsotr'i k'o jñaa jñaa: mbaxkjua; magó; jmicha; ri nee; ñaa na jee;
ts'juensibi; k'o jmuri; jmicha; ra pjónsime; pjónsijme; ri negó; k'o i; dya ri
jiombene

Yaxi k'e ts'ijñaa k'i mamí yo neji

Yaxi na ngronsi, X, nu jmicha yo tee k'o tu u k'o jmuriñ gek'ua ra pjóns'i. jmicha

Ñuu ko yeje dyojui k'o i chjñri.

K'o ra tsjaa: ñaa ko i dyoji k'o ra tsjaa yo ts'itr'i k'a ñaji
kja mbaxkjua.

Dyërë ñe yepe.

Xórpí k'o yeje i dyojui nu ñaji:

-Javier: ¡Ra xónri nge o mbaxkjuabi jñiñi!

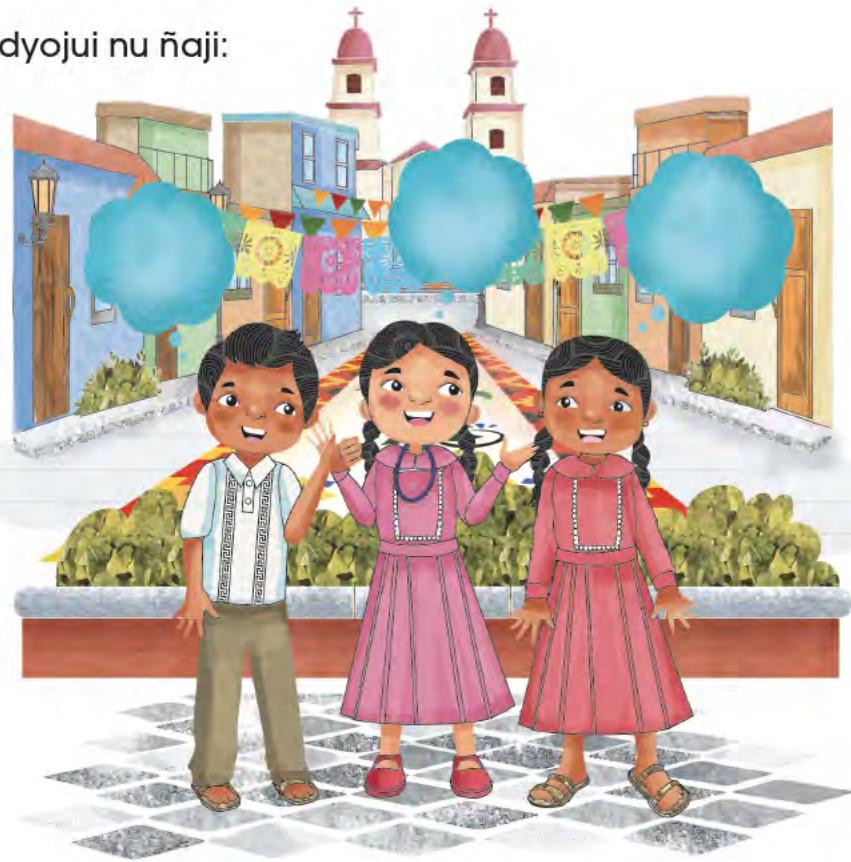
-Andrea: ¡Jaa! Ra pjóns'ibi jmicha ko nu ñaa na jee ñe ko nu ts'ijuensibi

-Daniela: ¡Jaa! Kja mbaxkjua, kja zóób'atrjí, ñe kja tr'entr'ezi

-Javier: ¡Nuzgó, ri negó kja k'o ñii k'o na zóó!

-Andrea: Ri negó ra pjóns'í na jmicha kja yo tr'entr'ezi

-Daniela: ¡Nuzgó ra pjons'í na jmicha kja zóób'atrjí!

Tsotr'í yo ts'ijñaa "Ra pjóns'ibi jmicha; ri negó; Ri negó; ra pjons'í na jmicha"

Ts'imbí ko na yaxí nu rantée nu ja jak'ua ra pjónsí nu jmicha:

Javier   Kja zóób'atrjí

Daniela   Kja k'o ñii k'o na zóó

Andrea   Nu kja yo tr'entrezi

Ñuu k'o yeje ni dyojui k'o i chjñri.

K'o ra tsjaa: Pexpe i dyoji nu pezhe nu jñaají.

Jñunsï kjo ngets'k'e ñe yeje i dyojui ñe xómpjiji k'e ñaji:

JÑUNSÏ KJO NGETS'K'E ÑE YO I DYOJUI

- _____: ¡Ra xónri nge o mbaxkjuabi jñiñi!
- _____: ¡Jaa! Ra pjóns'ibí jmicha ko nu ñaa na jee ñe ko nu ts'ijuensibi
- _____: ¡Jaa! Kja mbaxkjuá, kja zóób'atrji, ñe kja tr'entr'ezi
- _____: ¡Nuzgó, ri negó kja k'o ñii k'o na zóó!
- _____: Ri negö ra pjóns'í na jmicha kja yo tr'entr'ezi
- _____: ¡Nuzgó ra pjons'í na jmicha kja zóób'atrji!

JAMA ÑAJI

- Javier: ¡Ra xónri nge o mbaxkjuabi jñiñi!
- Andrea: ¡Jaa! Ra pjóns'ibí jmicha ko nu ñaa na jee ñe ko nu ts'ijuensibi
- Daniela: ¡Jaa! Kja mbaxkjuá, kja zóób'atrji, ñe kja tr'entr'ezi

- Javier: ¡Nuzgó, ri negó kja k'o ñii k'o na zóó!
- Andrea: Ri negö ra pjóns'í na jmicha kja yo tr'entr'ezi
- Daniela: ¡Nuzgó ra pjons'í na jmicha kja zóób'atrji!

Jñunspí yo trjñri yo ónï kja i ñaji:

- Kjo nédë: ra pjónsiji jmicha: _____
- Kjo néd'ë: ri negó kja yo ñii ko me na zóó: _____

Nuu ko yo yeje i dyojui k'o i chjñri.

K'o ra tsjaa: Xórpi ko i dyozi ja ni ñaji.

Dyérë ne yepe nu xóri nu jmurjñaa.

Tsjaa yoo órk'iji.

NE MBAXKJUA KJA IN JÑIÑIGÓ

Ya jians'i: Andrea, Daniela ñe Javier o moji kja mbaxkjua kja o jñiñiji. Mi póji nu kjunjue e Andrea ñe k'o nana e Daniela.

Tsotr'í yo ts'ijñaa "o móji kja mbaxkjua nu jñiñiji".

E Andrea ñe nu kjunjue mi tuníbi k'o
ñaa na jéę ñe naja ts'ijuens'ibi,
ngek'ua ro pjónsíbi jmich'a.

Tsotr'í yo trjuu k'o ra pjónsíji yo jmicha.

Kuatr'í k'o jmuri k'o i neege.

E Andrea ñe nu kjunjue, o pjónsíbi jmich'a
kja k'o tre'ñe tre'ntr'ez; Daniela ñe nu nana
moji kja zob'atr'í: ñe, Javier, o pjóns'í k'e
jmicha k'a ñii k'í me na zóó. Me mëji k'o
tsjaji, o éncheteji kja nu nhogijí kja ngumíji.

Yaxí nu ts'ijñaa: Me mëji k'o tsjaji k'o mi neji.

Ñuu ko i dyojui kó i chjínri

K'o ra tsjaa: Pexpe i dyoji nu pezhe nu jmurjñaa.

Kuatr'ī i jmicha nukja a mbaxkjua kja i jniñi ñe dyopjī nu kja yaxī, k'ī i yejñaa: YO RI MBEÑE NU KJA MBAXKJUA I JNIÑIGO, Nu ts'ijñaa

Jñus'ī i nch'uyu ñe yeje o trjuu i dyojui nu k'a jmurjñaa:

NE MBAXKJUA KJA IN JNIÑIGO

Ya jiasí, _____, _____ ñe _____ o móji kja mbaxkjua un jniñiji. Mi pójí nu kjunjue ne _____ ñe nu nana ne _____, _____ ñe nu kjunjue mi tunibí naja ko ñaa na je eñe naja ts'ijuensibi, ngek'ua ro pjónsiji jmicha. _____ ñe nu kjunjue, o pjónsibi o jmicha nu ka tr'entr'ezi; _____ ñe nu nana, kja ne zóób'atrjí; ñe, _____, o pjónsí jmicha kja ñii ko me na zóó. Me mëji k'o tsjaji k'o mi neji, o encheji ñe nzhobjí nu k'a ngumíji.

Dyérë ñe yepe.

Chjínri yo tróni:

- ¿Jpé ni chjuu yo tee?: _____
-¿Ja móji yo tee nu i pezhe?: _____

Nuu ko naja i dyojui k'o i chjínri.

K'o ra tsjaa: Pexpe i dyoji nu pezhe nu jmurjñaa.

Jñunsí i chjuu nu k'a jmurjñaa
Dyëre ñe yepe

NE MBAXKJUA KJA IN JÑIÑIGÓ

Ni chunzgó _____. Ro magö kja ne mbaxkjua i jñiñigo. Ro tuní nu k'i ñaa na jee ngek'ua ro pjónsí jmicha nu kja tr'entr'ezi, nu k'a zóób'atrí ñe kja ñii k'o na zóó. Me ri mëgö kó ro kja a k'o rinee, ro nzogü k'a i nzumü.

Tsot'rí na ts'ijñaa "Ni chjuzgó"

Yaxí yo ts'ijñaa: ro tuní, k'i ñaa na jee, jmicha, jmicha, mëjë, ro nzhogü

Tsot'rí naja jñaa jak'i me mëjë nu nrantee
Yaxí na ngronsi, X, na ts'ijñaa "k'o ri negó".

Ñubi ko naja i dyoju nu k'o i chjínri.

Xórpi ne sék'ijñi: "Ts'e ga ts'e e Paquito kob'i ts'ixitu kja yo ts'e ts'ipós'i".

K'o ra tsjaa: Pexpe i dyoju nu pezhe.

EDYITS'E

Kuatrjī i jmurjñaa:

NE MBAXKJUA KJA IN JÑIÑIGÓ

Ni chuzgó _____ kja ne _____ ne jñiñigo.
Ro tuni _____ ngek'ua ro pjónsí. _____
ro _____ jmicha nu k'a tr'entr'ezi, nu kja
zóób'abtrjí ñe kja _____ k'o na zóó. _____ ro
kja k'o mi _____, ro nzhogí k'a i nzumi.

Ñubi ko naja i
dyojui k'o i
chjínri.

iPjóxtéji ja ra
dyétréji ñera
ts'aji k'e b'épji!

Dyérë ni xómpite:
K'o rí pjéchi: K'o ra kja yo
ñanji yo mbaxkjua.

Tsa na b'epji k'o ri yepe

K'o ra tsjaa: Xórpi ne sék'ijñi: "Naja rekua mi saa ñidyo ñe e dyoo o dyinkii
ne rekua o pána na pjéch'e ñe e dyoo o soo kja mbejómí".

9. B'EZHE ÑE TR'EÑE JÑA JÑATRJO

K'o rí pjéchi: Ri étr'ë ts'ijñaa ñe ri jokü yo b'ëpjí kja ra xipji.

Dyok'ī yo jmicha kja ne
jéb'i k'o i paraji ñe
chjintr'ī ja k'o óri:

Ngézgó e Juan.

Ngézgó Andrea.

Ngezgó Daniela.

Ngezgó Javier.

Xórpi ne sék'ijñi: "Naja rekua mi saa ñidyo ñe e dyoo o dyïnkii ne rekua o pána na pjéch'e ñe e dyoo o soo k'a mbejómi".

Chëkë yo jmicha:

Ra jizhi

Junsjmicha

Jmicha

Dyérë ñe yepe.

Yaxi na ngronsi, X, ne jmicha k'i n'ëd'ë k'e ts'ijña "Jizhi".

Ts'otri ne ts'ijña "Jmicha".

K'o ra tsjaa: Xipjí yo i ndyoji yo b'épji k'o dyok'i ñe ra chjìntri ñe jizhi yo jmicha.

Dyëre ñe yepé yo jñaa k'o ri tsaji:

JIZHI YO I PARAJI

Juan, Andrea, Daniela ñe e
Javier, póji nakjé kja ne ngunxori.
O nguarí k'o b'épji. Ra jizhiji k'o
pjéchi kja ngunxori.

Tsotr 'i ne jña ñe yo ts'ijñaa "Jizhiji k'o pjéchi"

E Juan, ra tsja na junsjmicha k'o pje
siji kja nu ngumi. Andrea, ra
mbezhe pje mbaxkjua para kja o
jñiñi, ra t'jréé o jmicha k'o pjónsi k'o
jña na jee. Daniela, ra ñaa na
punkji k'o ñechjee, Javier ra mama
na sék'ijñi.

Tsotr'i o trjuu yo jñaa k'o ra pjósü ra jizhi yo xontrí

Ne xómpite, pjósü jaga tsjaa yo jizhi.

Yaxi yo ts'ijñaa: "Pjósü jaga tsjaa"

Ñubi k'o i dyojui yo i chjirí.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o i dyojui yo jñaa k'o ya kj'ogí.

Dyërë ñe yepe:

- Daniela: Juan ¿Pjé jmicha ri kuati kja i junsjmicha?
- Juan: Ra étrb'ë jmicha i nana jak'o na étr'ë tr'énkji.
- Andrea: Nuzgó ri negó yo tr'énkji.
- Juan: Ra étr'ë i jmicha ja ri sii tr'énkji. -Daniela: jÑezgó xo me ri negó na pjunkj'i tr'énkji!
- Juan: Ñezgó ra étr'ë i jmicha jak'o trjints'i ne mexa.

Tsotr'í nu tsijñaa "¿Pjé jmicha ri kuati kja i junsjmicha?".

Yaxi yo jñaa "sii, trjints'i".

Yaxi na ngronsi, X, yo jñaa "étr'ë jmicha".

Yaxi na ngronsi, X, yo jñaa kjo mama pjé siji k'o tee:

Ra étrb'ë jmicha i nana jak'o na étr'ë tr'énkji.

Nuzgó ri negó yo tr'énkji.

Ra étr'ë i jmicha ja ri sii tr'énkji.

jÑezgó xo me ri negó na pjunkj'i tr'énkji!

Ñezgó ra étr'ë i jmicha jak'o trjints'i ne mexa.

Ñubi k'o i dyojui k'o i chjínri.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o i dyoji k'o ra jizhi e Juan.

Xórpí ne sék'ijñi: "Juan péchí yo trjoo, a kjanu ra uní xank'its'i chóó"

Dyérë ñe yepe:

- Andrea: ¡ Nuzgó ra jizhi i jmicha!
- Juan: ¿ Yo mbaxkjua kja i jñiñi?
- Andrea: Jaa Juan, nge k'o mbaxkjua.
- Javier: ¿ Ri jizhi i jmichago nu kja zónrañi?.
- Andrea: Jaa Javier, ñe e Daniela k'o o nana.
- Juan: ¡A kjanu ra ñaji k'o ri pariji kja ne mbaxkjua!

Tsötr'i ne ts'ijñaa "Nuzgó ra jizhi i jmicha".

Yaxi yo ts'ijñaa k'i junsí na mëjë.

Yaxi na ngronsi, X, k'o jñaa "k'o ri para".

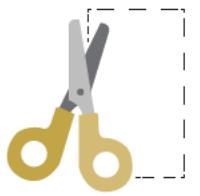
Ts'imb'i na yaxi yo ts'ijñaa k'o onk'iji ñe chjir'i:

	¿Yo mbaxkjua kja i jñiñi? ¿Ri jizhi i jmichago nu kja zónrañi? ¡ Nuzgó ra jizhi i jmicha!	Jaa Javier, ñe e Daniela k'o o nana. ¡A kjanu ra ñaji k'o ri pariji kja ne mbaxkjua! Jaa Juan, nge k'o mbaxkjua.
---	---	--

Nubi k'o i dyoji k'o i chjir'i.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o i dyoji nu k'o ra jizhi e Andrea.

Dyók'í yo jmicha k'í kuat'rí kja ne jéb'i "k'o ra
mb'ósí ra jizhi" ñe ri chjítrí jak'o óri.

Junsjmicha

Jmicha

Kuat'rí

Ñaa na jee

Trjints'i

Ts'ijuensibi

Mbaxkjua

Sii

Ñaa k'o para

Dyérë ñe yepe:

- Daniela: Nuzgó ra ñago yo nadyo ñechje
- Andrea: ¿Pjé ri ts'agé?
- Javier: ¿Yo pjiño ñechje ñe k'o siji?
- Daniela: Jaa, ñe ra ñago k'o p̄aq e Sonia ñe e Raúl.
- Javier: ¿Jingua i moji kja ngungeme?
- Daniela: Jaa Javier, majo uniji ñechje e Raúl.
- Javier: ¿Ri jizhi k'o ñechje k'o dy'akiji kja ngungeme?.
- Daniela: Jaa, a kjanu ra ñago na nadyo ñechje.

Tsötr'i ne ts'ijñaa "ra ñago k'o p̄aq e".

Yaxi k'o ts'ijñaa k'o ónkí.

Yaxi na ngronsi, X, k'e ts'ijñaa: "ñechje".

Chjñri yo tr'óni.

¿Kjo nge k'o dyorí k'o jñaa: ¿Pjé ri ts'agé?

¿Kjo nge k'i ra ñaa k'o p̄aq e Sonia ñe e Raúl?

¿Kjo nge k'i ri ñaa yo nadyo ñechje?

¿Kjo nge k'i ts 'a tr'óni: ¿Yo pjiño ñechje ñe k'o siji?

Nubi k'o i dyoji k'o i chjñri.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'e ñaa k'o i dyoji.

Dyérë ñe yepe:

- Javier: ¡ Nuzgó ra n'ëd'ë na sék'ijñi!
- Juan: ¿Ja ngek'ua?
- Javier: "Ma ri pézhe b'ézhe,
pézhe janzi b'ézhe ri pézhe"
- Andrea: ¡Me na chjëxë!
- Juan: Javier, n'ëd'ë k'e sék'ijñi,
ñe ri jñaa k'i na chjëxë.
- Andrea: ¡Nge pjóxkiji ra pjéchiji...
- Javier: ... ne jñaa k'i ñají kja i jñiniji!

Tsötr'í ne ts'ijñaa "¡Nuzgó ra n'ëd'ë na k'ijne!"

Yaxí k'o ts'ijñaa k'o ónkí

Yaxi na ngronsi, k'e ts'ijñaa, "Pjóxkiji"

Chjírii k'o ónkiji:

- ¿Pjé ni chjuu k'o nziyo nrantee kja k'e jñaa?: _____
- ¿Pjé ni chjuu k'e b'épji xórii jak'o ra ts'aji?: _____
- ¿Kjo nge ra ñaq k'o paxa pjé mbaxkjua kja o jñiñi ñe k'o ra jizhi
o jmicha? _____

Nubi k'o i dyozi k'o i chjinrii.

Tsa na b'epji k'o ri yepe.

K'o ra tsjaa: Xorpí k'e ñaa k'o i dyozi.

Xórpī ne sék'jñi: "Juan péchī yo trjoo, a kjanu ra unī xank'its'i chóó"

RI NEGO

Pjé ri negó k'í ri netsk'e,
k'í ri negó, k'í ra nezgó,
dya nezgó ja k'o ri negó
K'í ra nezgó.

Dyérë ñe yepé.

Xorpī k'e ñaa k'o yeje i dyojui:

JÑUNSI K'Í ÓNK'Í ÑE K'O IN DYOJUI

:¿Pjé ra jizhi k'oo p̄ara?

_____ :Nuzgó, na junsjmicha jaga
ts'aji yo ñoní k'í ri sijme kja i nzumi.

_____ :Nuzgó ra xits'i k'o ri pp̄ara
kja yo mbaxkjua kja i jñiñi. Ra trj'ée k'o
jmicha k'o ro pjónsi.

_____ : ¡ Nuzgó ra n'ëd'ë na
sék'jñi!: Natsk'e Daniela ¿Pjé ri jizhi k'o i
p̄ara? _____ : Ra ñagó yo nadyo
ñechje. _____ : Ri negó ra jizhi ne
b'ëpji _____ : Jaa, ñezgó xóri nee
_____ : Ri negó jaga pjóxte k'e
xómpïte _____ : Xo ri negó ra jizhi
k'o ri p̄ara nge kua ra nee in tata ñe
texe yo ntee.

K'ora tsjaa: Xorpī ne jñaa k'o i dyoji.

K'E JÑAA ÑAJI

- Daniela: ¿Pjé ra jizhi k'oo p̄ara?

- Juan: Nuzgó, na junsjmicha jaga
tsjaji yo ñoní k'í ri sijme kja i nzumi.

- Andrea: Nuzgó ra xits'i k'o ri p̄ara
kja yo mbaxkjua kja i jñiñi. Ra trj'ée
k'o jmicha k'o ro pjónsi.

- Javier: ¡ Nuzgó ra n'ëd'ë na sék'jñi!
Natsk'e Daniela ¿Pjé ri jizhi k'o i p̄ara?

- Daniela: Ra ñagó yo nadyo ñechje.

- Juan: Ri negó ra jizhi ne b'ëpji

- Andrea: Jaa, ñezgó xóri nee

- Javier: Ri negó jaga pjóxte k'e
xómpïte

- Daniela: Xo ri negó ra jizhi k'o ri p̄ara
nge kua ra nee in tata ñe texe yo ntee.

Jñus'í i chjuu ñe na jñii i dyojui kja jmurjñaa.

JIZHI K'O I PARA

_____, _____, _____ ñe _____ póji

Nakjéé kja ngunxori. A kjanu k'e xorí o nguari.

Ra jizhiji k'o p̄arají kja nguxori. _____, ra dyëtr'ë, na jusjmicha. k'o sii kja nu ngumi.

_____, ra jñaa k'o p̄arají pjé mbaxkua kaji kja jñiñi, ra nredyi jmicha k'o pjosi k'i ñaa na jœe, _____, ra ñaa yo nadyo ñechje, _____ ra n'ëd'ë k'o sék'ijñi. Ne Xómpïte, ra mboxkjíji ra ëtr'ëji ne jizhi.

Dyérë ñe yepe.

Chjirí yo ónk'íji: ¿Pjé ni chjuu yo nrante? _____

Jñus'í i chjuu ñe na jñii i dyojui kja jmurjñaa:

JIZHI K'O I PARA

_____, _____, _____ ñe _____ ri pójkjójme

Nakjéé kja ngunxori. A kj'anu k'e xorí o nguari.

Ra jizhijme k'o ri p̄arajme kja ngunxori. _____, ra ëtr'ëjme, na jusjmicha. k'o sijme kja i nzumi.

_____, ra jñaa k'o p̄arají pjé mbaxkua kaji kja jñiñijme, ra nredyi jmicha k'i pjosi k'i ñaa na jœe, _____, ra ñaa yo nadyo ñechje, _____ ra n'ëd'ë k'o sék'ijñi. Ne Xómpïte, o mboxkjíjme ro ëtr'ëji ne jizhi. _____,

Dyérë ñe yepe.

Yaxí yo jñaa ko n'adyo kja yo yeje jmurjñaa.

Chjirí yo ónkí: ¿Pjé b'épji ri tsage ñe i dyojui? _____

Ñubi k'o i dyoji k'o i chjirí.

K'o ra tsjaa: Ñaji k'o jmurjñaa k'o i dyoji.

Xórpí ne sék'ijñi: "Juan péchí yo trío, a kjanu ra uní xank'its'i i chóó".

Jñus'í i chjuu:

JIZHI K'O I PARA

Ni chjuzgó _____ ri pago nakjéé kja ngunxóri.

Ri xórpí ra ñago jñatrjo i jniñigo. In xóri a nguari.

Ra jizhi k'o ri pargá texe k'o jmurxónte kja k'e ngunxori:

Ra pjóxte kja k'e jñaa. I xómpinte ñe i dyokojme o mbóxki ra pjéchi.

Dyérë ñe yepe.

Tsotr'í yo tsi'jñaa "Ri pago
a: ra xórpí k'e jñaa"

Yaxí yo tsi'jañaa: Pjéchi
jñatrjo, xóri, yo pjéchi,
jmurxonente, yo ñaji, pjóxteji.

Chjínri k'o ónk'í kja k'e jmurjñaa:

¿Kjo ra jizhi? _____

¿Kjongo k'o rijichi k'o i pjéchi?: _____

Nubi na i dyooui k'o ya in chjínri.

K'o ra tsjaa: Ñaji yo jmurjñaa k'o i dyozi.

EDYITS'E

Kjuatī yo jmurjñaa:

JIZHI K'O I PARA

Ni chjuzgó _____
ri pago nakjéé kja _____. _____.
ñago jñatrjo i jñiñigo. In ____ a nguc
Ra ____ k'o ri págq texe k'o _____.
kja k'e ngunxori:
_____. kja k'e _____. I xómpíte ñe i
dyokojme o _____. ra pjéchi.

Ñubi k'o i dyojui
yo jmurjñaa.

¡Pjóxteji ñe ri
tsjaji k'o b'ëpji!

Dyérë ni xómpíte:

K'o rí pjéchi: Ri étr'ë ts'ijñaa ñe ri jokï yo b'ëpji kja ra xipji.

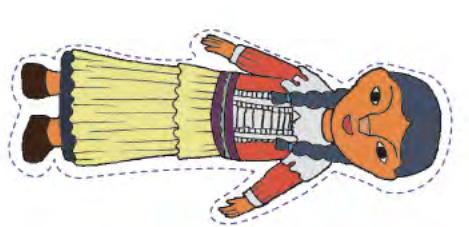
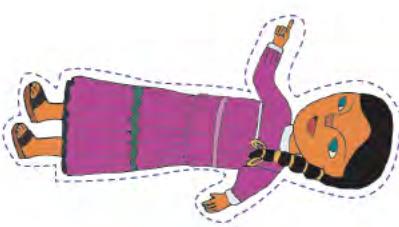
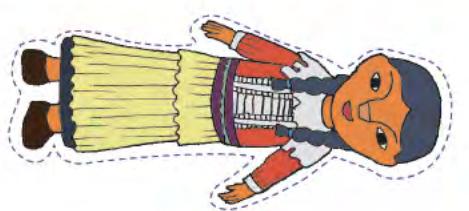
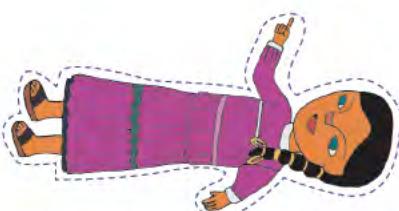
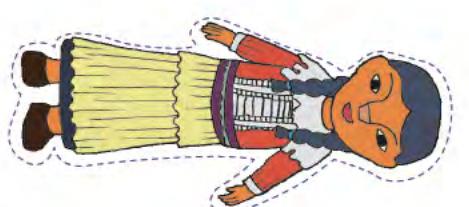
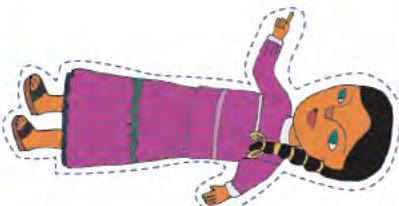
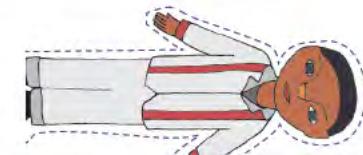
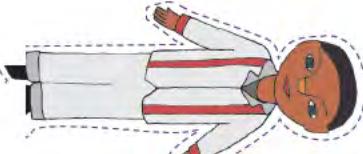
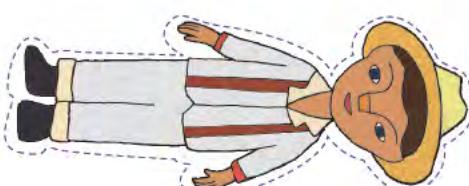
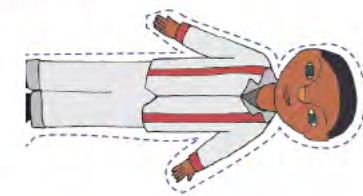
K'o ra tsjaa: Ts'a i chjézhë k'o k'e sék'ijñi.

DYOKÏ YO B'ÏNK'UA

1. ¿JA XI MA JÑIÑI ÑAAJI NE JÑAA JÑATRJO?

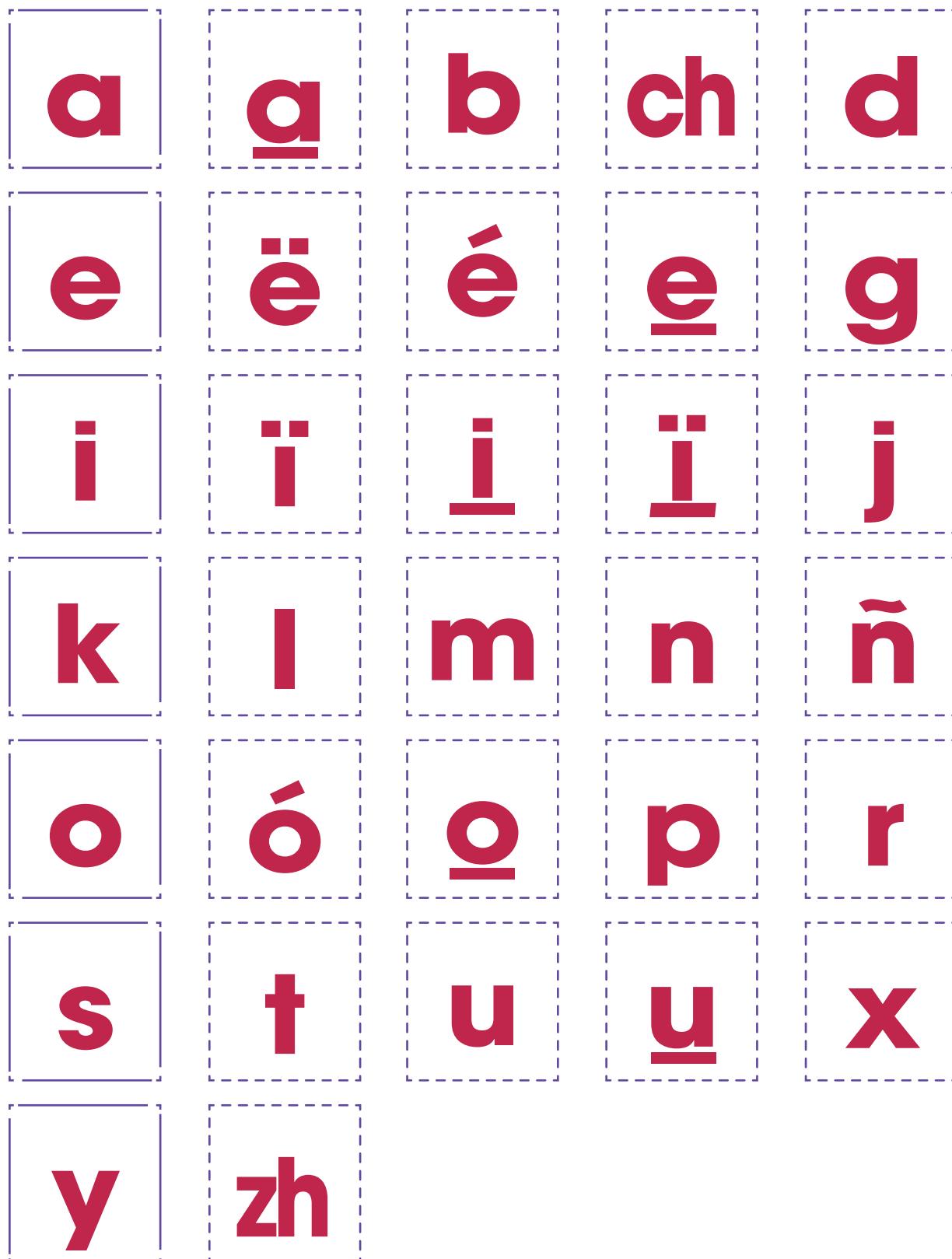

2. YAXÍ JÑATRJO

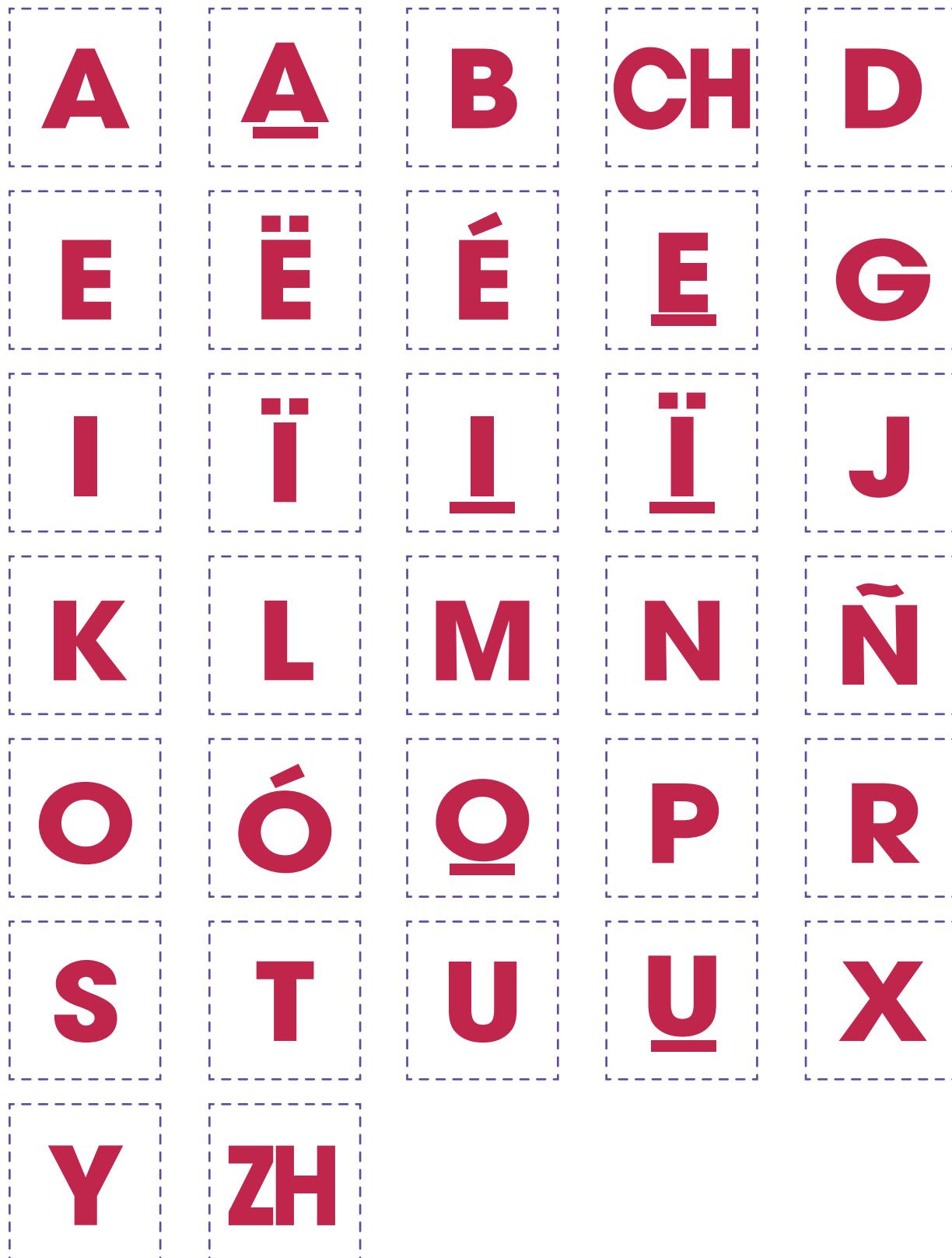

2. YAXÍ JÑATRJO

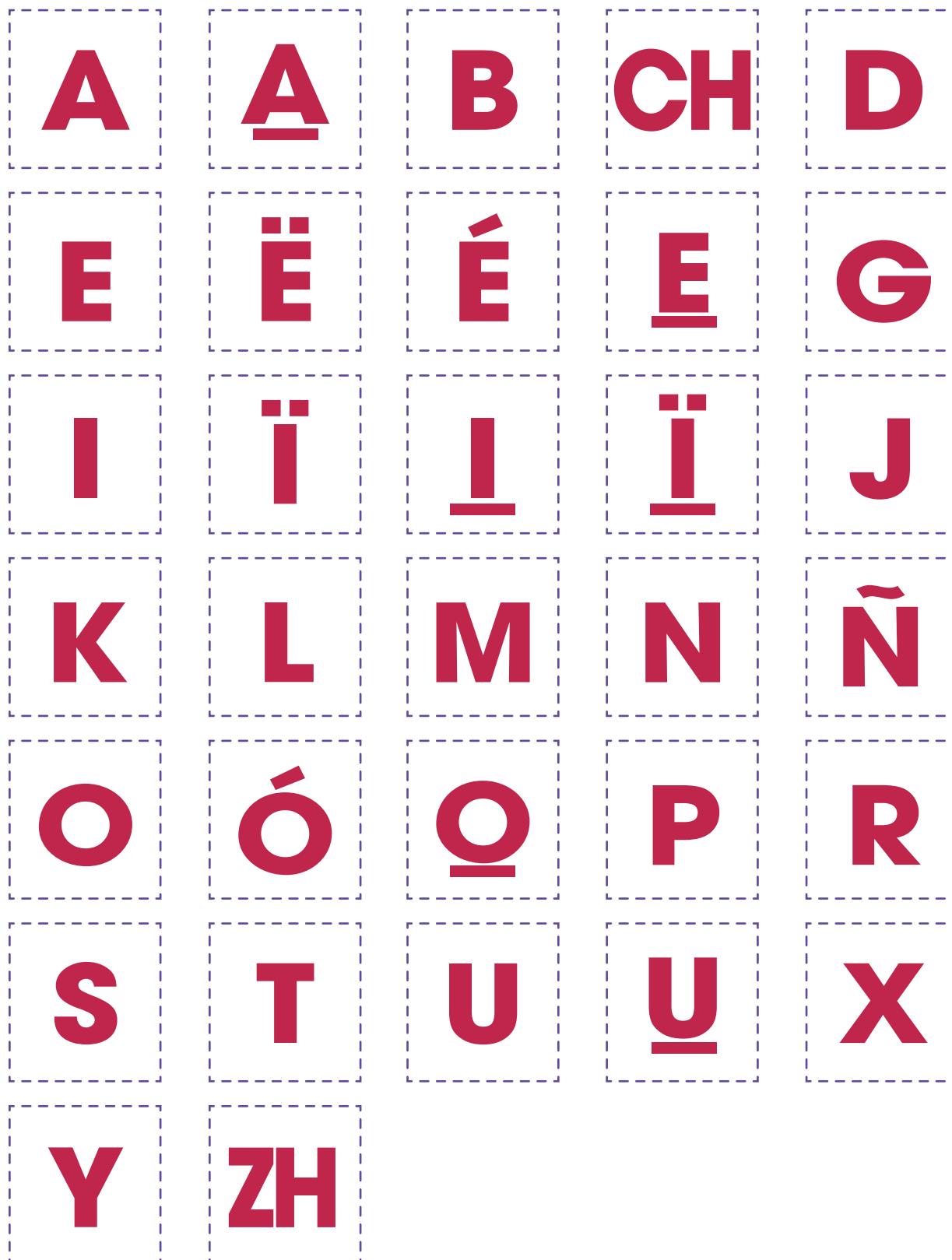

2. YAXÍ JÑATRJO

2. YAXÍ JÑATRJO

2. YAXÍ JÑATRJO

a

q

e

ë

é

e

i

í

i

í

o

ó

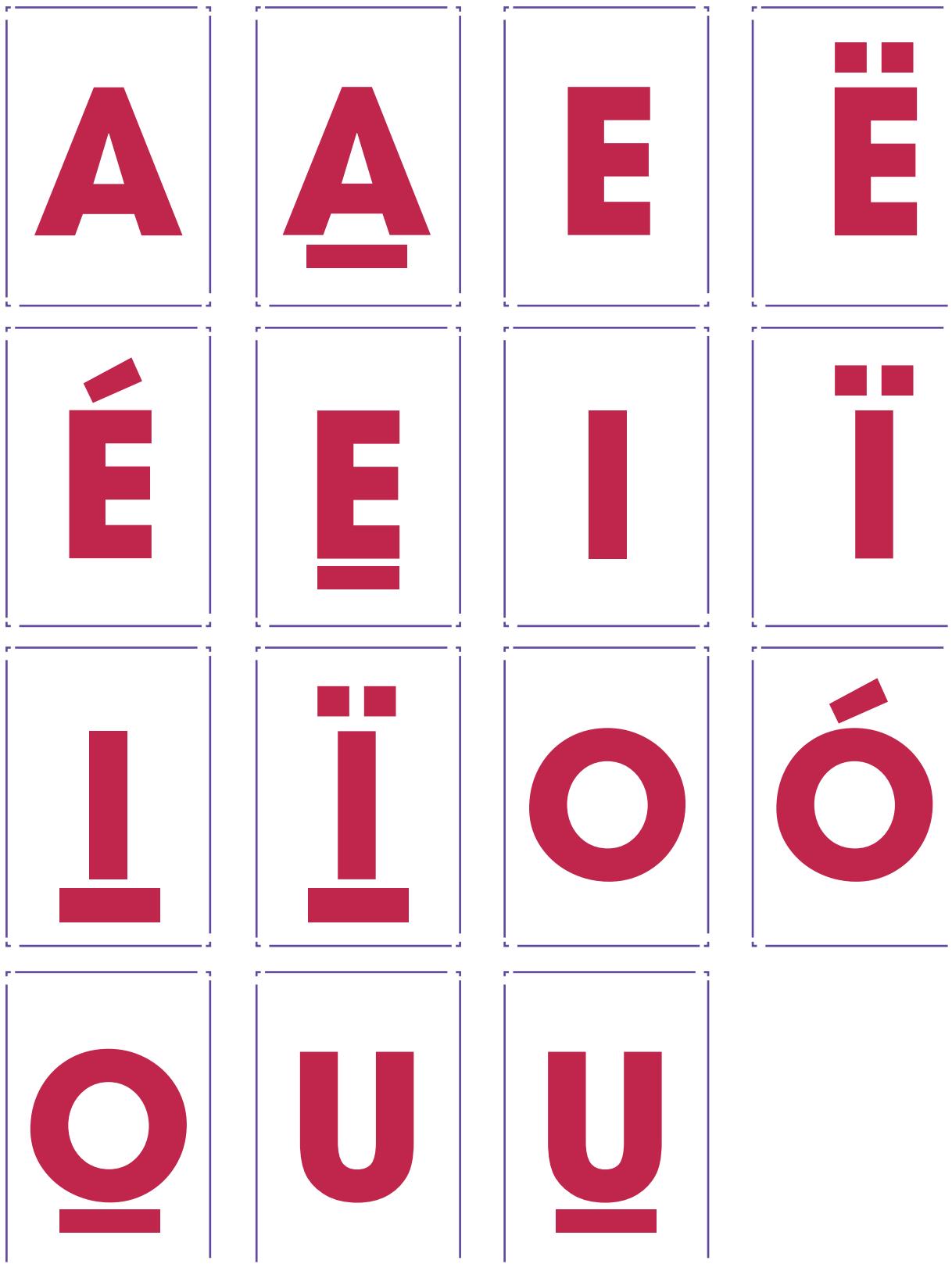
ó

u

u

2. YAXÍ JÑATRJO

2. YAXÍ JÑATRJO

mb

b'

ch'

chj

dy

d'

jm

jn

jñ

jy

kj

k'

n'

nd

ng

nr

nz

zh

nch

ñ'

m'

mp

pj

s'

tj

t'

ts'

ts

tsj

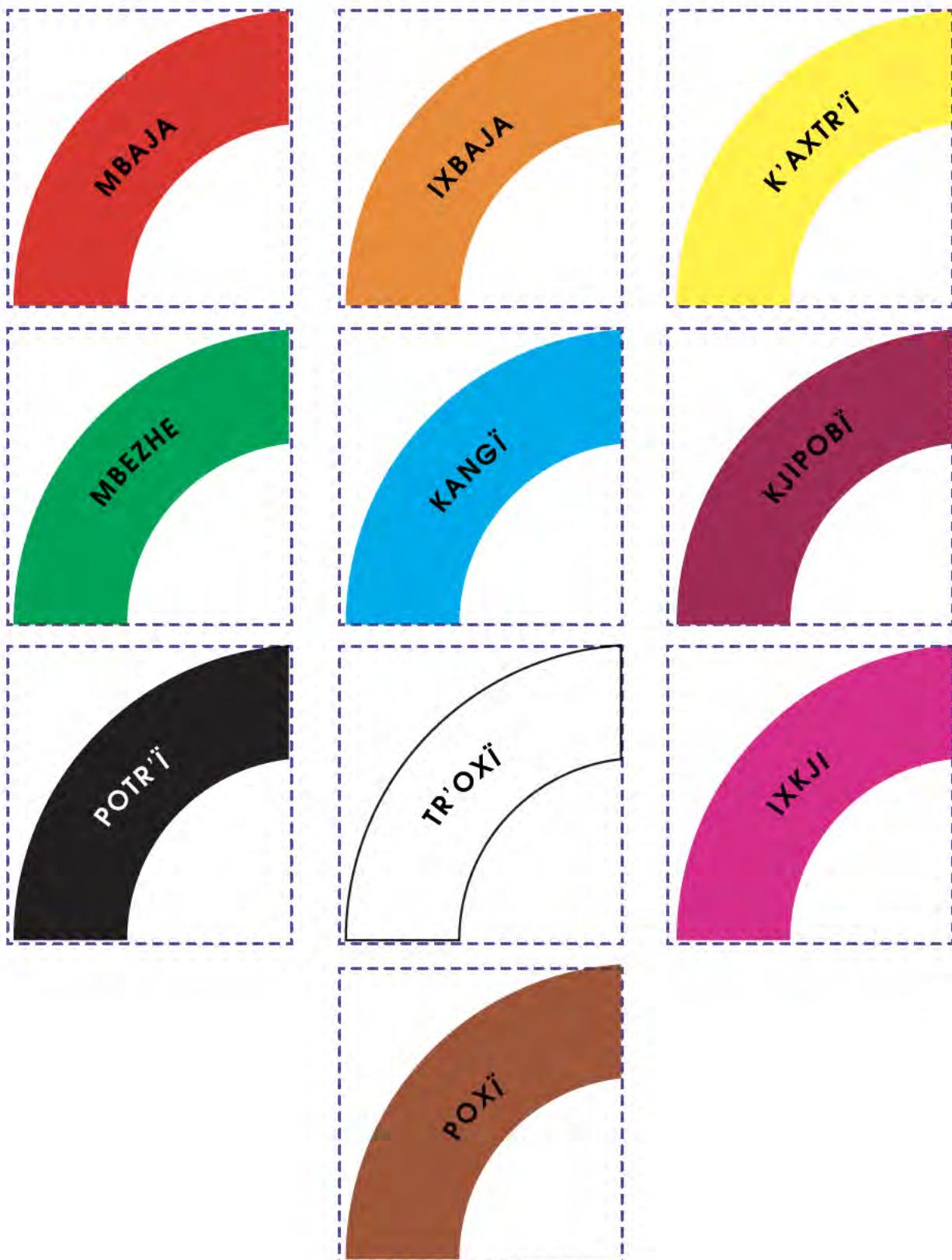
trj

tr'

tr

3. NGİSIBI

4. KJO PJOXK'Í RA PJÉPI

Yaxi

Tins'i

Xiskjuama

Xiskjuama

Mbelota

Ts'imapé

Nanxa

Tsiji

Tsiji yaxi

5. NE XIJÑO I DYOJI

6. XINCH'I TS' IJI

mbaja

ixbaja

k'axtr'i

mbezhe

kangi

kjipobi

potr'i

tr'oxi

ixkji

poxi

7. YO TR'EÑE KJA JÑIÑI

ñeca

mb'intr'ezi

ts'iñunguru

mbelota

xinch'i zaa

b'izhi

8. YO B'ITU KJA JÑIÑIGO

9. TSOTRÍ TS'ICI

MBAJA

IXBAJA

K'AXTRÍ

MBEZHE

KANGÍ

KJIPOBÍ

POTRÍ

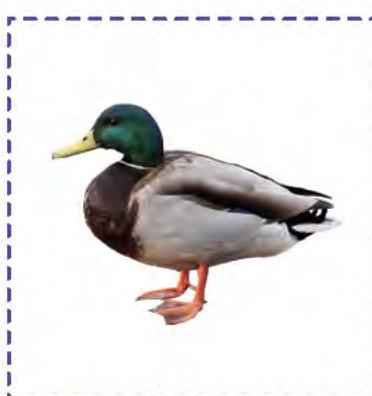
TR'OXÍ

IXKJI

POXÍ

10. RI PARA KJO DYOXÍ

7. YO B'EZHE KJA I JÑIÑIGÓ ÑE K'O N'AÑO JÑIÑI

11. NGUNXÓRÍ

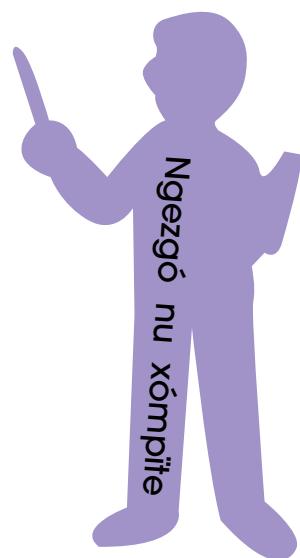

Ngezgó Silvia

Ngezgó Emiliano

Ngezgó nu xómpite

Ngezgó Rafael

7. YO B'EZHE KJA I JÑIÑIGÓ ÑE K'O N'AÑO JÑIÑI
12. NGUNXÓRÍ

xómpïte

a ngunxori

ne xiskomï ts'ob'i

mbo'o ngunxori

Kje: ñe zanï

ne xiskomï z'oz 'i

Dyokjome

"Ngezgó Xuba"

nu ts'tr'i xorï

13. NE MBAXKJUA NE JÑIÑIGÓ

14.“K'O RI PARA”

Ngezgó Daniela

Ngezgó Juan

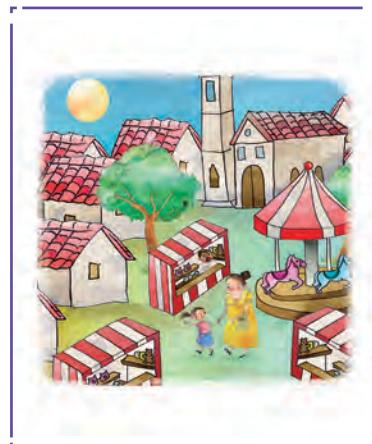
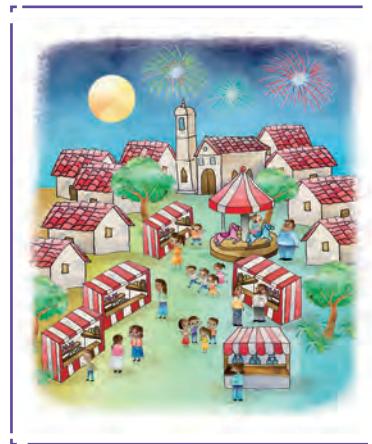
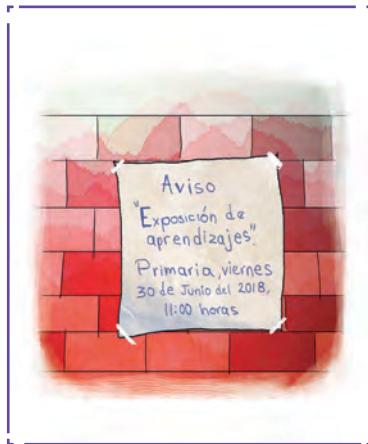
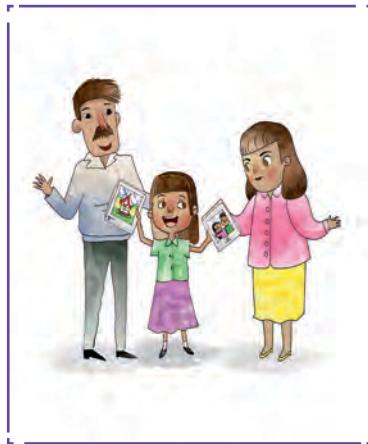

Ngezgó Javier

Ngezgó Andrea

15.“ K'O RA JIZHI”

Ñonï

Jñaji
k'o i para

Trjints'i

Mbaxkjua

Jñusjmicha

Ñaa na jee

Jmicha

Kuatr'i

Ts'ijuénsibi

1